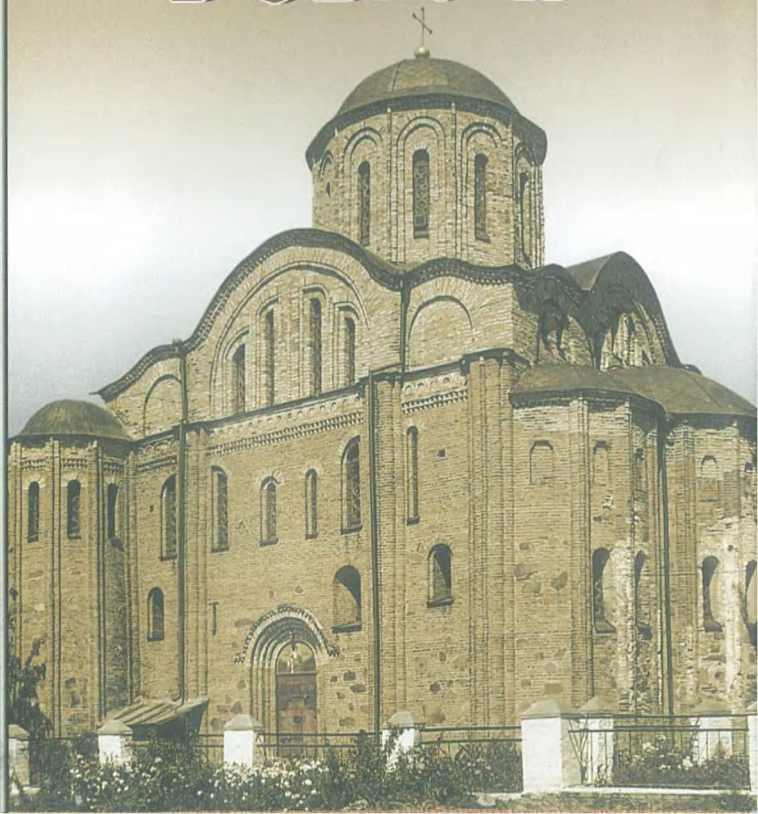

Присвячується
2000-літтю
Різдва
Христового

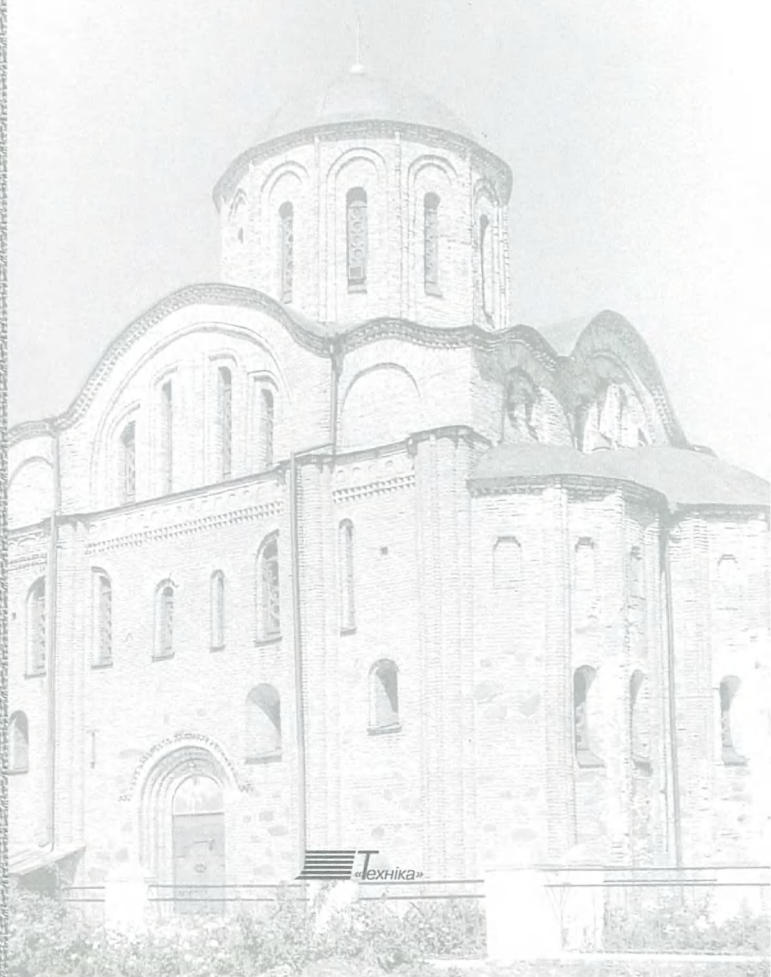
ХРАМ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Книги серії
**“Національні
святині України”**
розповідають
про релігійну,
культурно-історичну
та мистецьку
спадщину,
зосереджену
у найвизначніших
храмових
та монастирських
ансамблях України,
не виключаючи й тих,
що були знищені
протягом ХХ ст.

ХРАМ
СВЯТОГО ВАСИЛІЯ
В ОВРУЧІ

Серія заснована у 1997 році

Місто: від древлянських часів
до XXI століття

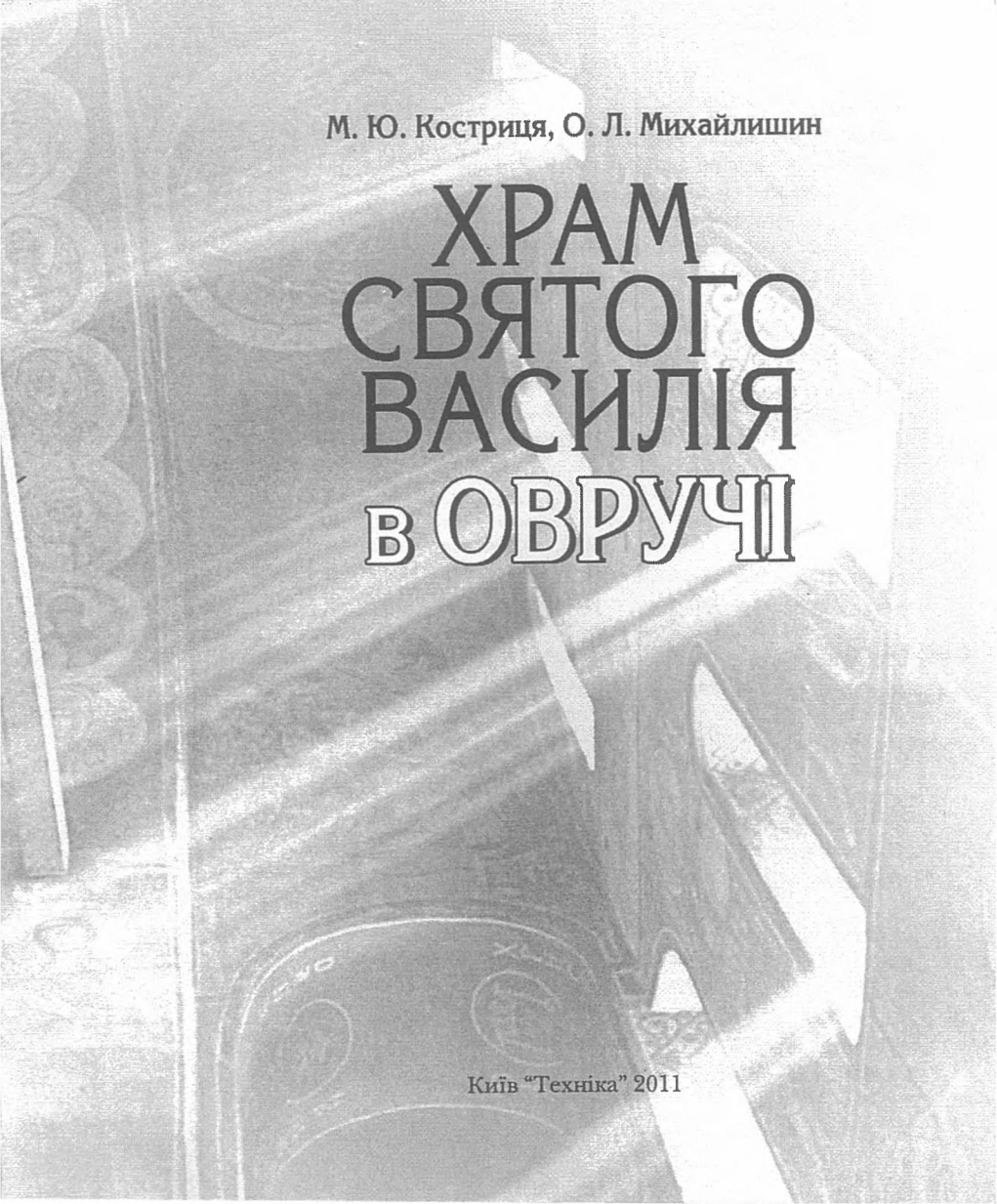
Храм Святого Василя:
заснування, руїна

Відбудова храму
на початку XX століття

Інтер'єр

Храми та монастирі Овруча

М. Ю. Костриця, О. Л. Михайлишин

ХРАМ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Київ "Техніка" 2011

УДК 726.1
ББК 85.1 (4Укр)
К 72

Костриця М. Ю.,
Михайлишин О. Л.

к 72 Храм Святого Василя в Овручі. – К.: Техніка, 2011. – 96 с.: іл. – (Нац. святині України). – Бібліогр.: с. 90–92.

ISBN 978-966-575-201-1

Книжку присвячено історичному минулому однієї з найдавніших архітектурних пам'яток України – храму Святого Василя в Овручі. Автори здійснили спробу прослідкувати унікальну долю цієї давньоруської святині, заснованої наприкінці Х ст., на тлі суспільного розвитку та формування архітектурно-містобудівного середовища міста. На основі аналізу значного числа літературних та архівних джерел означено етапи відбудови храму протягом ХІХ – початку ХХ ст., особливості методики ведення реставраційно-відновлювальних робіт, внесок визначних архітекторів і художників у його відродження.

Для істориків, архітекторів, мистецтвознавців та всіх тих, хто цікавиться архітектурною та мистецькою спадщиною України.

УДК 726.1
ББК 85.1 (4Укр)

ISBN 978-966-575-201-1

© Костриця М. Ю.,
Михайлишин О. Л., 2011

Будівлі, як і люди, мають свої долі. Одні відчувають її прихильність впродовж довгого й цікавого життя, коли бурхливі події та постійні зміни, як не парадоксально, лише забезпечують стабільність, а увага і пошанування є звичними супутниками протягом десятків і сотень років; інші – виринають із глибин історії стрімко й яскраво і так само раптово зникають, залишаючи довгу пам'ять про себе.

І до тих, і до других завжди причетні визначні люди, що творять не менш значимі справи, будуючи. Будуючи себе, свою країну, своє майбутнє, залишаючи на скрижальях історії згадку про діяння свої як духовні – у легендах, піснях, так і втілені – в об'єктах матеріальних. Історія відбирає найкращих, гідних бути знаком або символом своєї епохи. Так само відбирає і створене.

І ще одне. Історія поважає тих, хто пам'ятає і згадує. Спробуємо здобути її прихильність, згадавши про одну з найдавніших архітектурних пам'яток України – храм Святого Василя в місті Овручі, що на Житомирщині. Розвиток міста, історія Василівської церкви виразно віддзеркалили всі періоди, через які вони пройшли в нерозривному тандемі. Складна історична й архітектурна доля храму XII–XX ст., що включений до Реєстру пам'яток містобудування і архітектури України національного значення, без сумніву, заслуговує на окрему розповідь.

Руїнації, відбудови, знову руїнації – так коротко можна описати історію цього храму. І врешті – реставрація, а точніше – відбудова, здійснена на початку XX ст., яка в архітектурних колах викликала і викликає дуже різні і суперечливі оцінки.

Значним фактографічним підґрунтям для створення проєктів нових храмів і відбудови зруйнованих стало накопичення у другій половині XIX ст. історичного матеріалу, виявленням якого займалися як окремі дослідники (переважно священики або викладачі духовних навчальних закладів), так і державні установи, товариства, підтримувані на державному рівні. Численні архітектурні теорії XIX ст. сформували необхідну теоретичну та ідеологічну основу для такої діяльності. Результати пошукової і дослідницької роботи, що найактивніше провадилася наприкінці XIX – початку XX ст. на території Волинської та інших

губерній Російської імперії, публікувалися у періодичних виданнях, спеціальних збірниках, де друкувались історичні документи та іконографічні матеріали різного походження (гравюри, малюнки, фотографії).

Ця хвиля не минула і Василівську церкву: протягом другої половини XIX ст. її руїни неодноразово були об'єктом різнопланових історико-архітектурних та археологічних досліджень.

Більшість публікацій дореволюційного періоду пов'язана саме з процесом підготовки відбудовчих робіт та їхнім ходом: свого часу вони були своєрідним засобом популяризації знань про історичну цінність та значущість пам'ятки, яку необхідно відродити з небуття. Усвідомлюючи, що частина праць кінця XIX ст. має краєзнавчий характер, автори прагнули верифікувати (тобто перевірити «власним досвідом») максимальну кількість наведених у таких публікаціях фактів через власний архівний джерелознавчий пошук або, в деяких випадках, спирались на загальноновизнані історичною наукою відомості. Проте з джерел «царського» періоду потрібно виокремити видання, розраховані на фахівців у архітектурно-мистецькій галузі, які знайомили професійну громадськість з історією архітектури, найвидатнішими її пам'ятками та методологічними новаціями, зокрема, в zakresі наукової реставрації, ведення попередніх досліджень.

Праці авторитетних вітчизняних і російських науковців, починаючи з 20-х років XX ст. і до наших днів, які внесені у список літератури, відображають, на думку авторів, основний масив наукових досліджень, що прямо чи опосередковано стосуються історико-архітектурного розвитку Овруча та архітектурних пам'яток міста.

Не претендуючи на першість у визначенні основних хронологічних етапів створення та існування будівлі церкви Святого Василя – вони загальновідомі, прагнемо подивитись на храм і його долю в контексті життя міста, постійних суспільних, світоглядних змін, що відбувалися на території нинішньої Овруччини протягом минулих століть. Зрештою, додамо до вже відомих фактів з її історико-архітектурної минувшини нові й невідомі поки що широкому загалу, віднайдені в процесі

роботи авторів з архівними збірками. Вважаємо, що не можемо обійти увагою й інші сакральні споруди, які на різних історичних етапах формували архітектурний ансамбль Овруча.

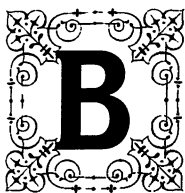
Маємо надію, що книжка буде цікавою для всіх, хто небайдужий до історії своєї країни, регіону, хто прагне відкрити для себе нові незнані сторінки, пов'язані з архітектурно-мистецьким надбанням минулих століть.

У книжці цитуються архівні документи, перекладені на сучасну українську мову, посилання на першоджерела та інформацію про їх походження наведено в примітках, винесених на поля. В примітках дано також терміни, типові для даного виду літератури.

Частину натурних фотографій та креслень виконали автори М. Костриця та О. Михайлишин. Решту запозичено з друкованих джерел, музейних та архівних збірок, приватних колекцій, електронних ресурсів.

Автори вважають своїм обов'язком висловити щирю подяку за надані цінні поради під час підготовки даної праці до друку докторові архітектури П. А. Ричкову, провідному археографові Державного архіву Житомирської області Р.Ю.Кондратюку та завідувачу художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею В. Д. Луцу.

Місто: від древлянських часів до XXI століття

сличним і суворим силуетом церкви Святого Василя місто Овруч зустрічає кожного, хто прибуває сюди з південного напрямку. Строгий обрис купола і плавні лінії фронтонів з'являються попереду несподівано і відразу привертають увагу. Овруч презентує свою візитку, своєрідний символ більш ніж тисячолітньої історії його розвитку.

Місто вишикло не на порожньому місці. Згідно з легендою його назва походить від струмка-ручаю, що протікав через західну околицю міста. За іншою легендою його назва - від навколійного земляного валу, який своєю формою нагадував обруч.

Виявлене на Замковій горі неолітичне поселення (V-IV ст. до н. с.) підтверджує, що місцевість була заселена з давніх-давен. Доба бронзи представлена сталим поселенням, могильником, крем'яними знаряддями праці (друге тисячоліття до н. с.). Про наявність ранньослов'янського селища свідчать знаряддя праці залізної доби (VIII ст. до н. с.). Курганні могильники (VII-X ст.), знайдені речі залізорудного, гончарного, ювелірного, прясельного та інших видів ремесел, знаряддя праці землеробського реманенту переконливо доводять існування на цих теренах ранньоплеменного князівства. Центром його було городище, яке згодом переросло в одне з найдавніших міст в Україні.

Точна дата заснування міста, як і більшості давніх поселень України, невідома. Перша згадка в літописі про нього під назвою «Вручий», датована 946 р., міститься в «Повісті минулих літ». Уже в X ст. місто було значною фортецею, з високим валом та глибоким ровом, через який перекидали міст. Вручий був відомим як значний ремісничий і торговий центр, найпоширенішим видом ремесла було виготовлення шиферних прясел (грузиків для верстен), які збувалися по всій Київській Русі й навіть за кордоном.

МІСТО:
ВІД ДРЕВЛЯНСЬКИХ
ЧАСІВ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ

Після зруйнування княгинею Ольгою в 946 р. Іскоростеня Вручий став столицею племені древляни. У той час у місті нараховувалось 110 будівель, з них 10 – великокнязівських.

Причини виділення Овруча з-поміж інших поселень і надання йому статусу стольного града Олега, сина київського князя Святослава (964–972 рр.)^{*1}, не можна пояснити однозначно.

*1 Роки князювання на київському престолі.

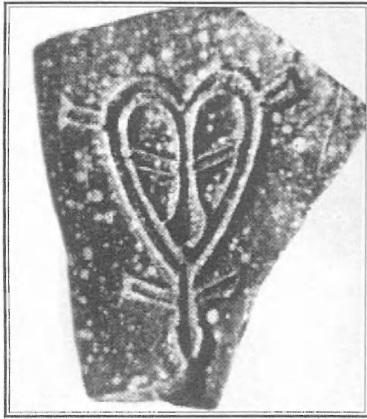

Рис. 1.
В'їзний знак
Овруча.
Сучасне фото

Місто, оточене звідусіль лісами, які і нині вражають своєю первозданністю, було чудово забезпечене будівельним матеріалом – деревиною. Землеробство не пабуло великого розвитку через недостачу зручних земель та непридатність болотистих ґрунтів для вирощування хлібних культур. Очевидно, що ні торгівля, ні сільське господарство, а лише розвинуте ремісництво зробило Овруч порівняно великим містом уже наприкінці Х ст.

Місце для заснування поселення, яке згодом розрослося територіально, було обране не випадково: на його вибір вплинули, насамперед, ландшафтні чинники – значне природне підви-

щення рельєфу, що робило Овруч неприступним із південної та східної сторін, і наявність водної артерії – річки Норині, притоки Уші (або Ужа), яка впадає в Прип'ять. Річка з південного заходу відмежовувала болотисті луки від високого пагорба з розташованим на ньому замком. Річка Норинь в давньоруські часи ніколи не була якимось значимим торговим шляхом, що, на думку російського дослідника М. Н. Тихомирова, не давало

Рис. 2.
*Древянський
оберіг*

надій на подальшу перспективу розвитку міста як в економічному, так і в просторовому сенсі [43, с.63].

Читаємо у М. Грушевського: «З появою київських князів в Деревях столицею Деревської землі, що тоді, мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто) на р. Норинь. Се був кріпкий замок на круглій горі, з двох боків неприступний, з двох інших обгороджений валами (тепер ледве знати їх); крім того, весною і восени місто стає неприступним через болота навколо. Столицею він був не довго, двічі – в 2-й пол. X і на початку XI ст., і то дуже короткі моменти; з прилученням же Деревської землі до Київщини не

стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних» [10, с. 287–288].

За укріплене місто постійно точилася боротьба. В історії залишився спомин про конфлікт 977 р. між синами Святослава – Ярополком (972–977рр.) та Олегом. Міжусобиця закінчилася трагічною випадковістю – Олег загинув поряд з міською брамою, впавши з мосту під час сугички [24, с. 44]. На місці його

Рис. 3.
*Князь Олег
Святославич*

першого поховання насипали курган, на якому 1966 р. встановлено обеліск з лабрадориту.

Наступна згадка про Овруч датується 1167 р., коли відбувся черговий переділ земель – після смерті київського князя Ростислава (1161–1167рр.) [10, с. 194]. Рюрик Ростиславич, який успадкував місто разом з «Деревською волостю», в період 1173–1210 рр. (з деякими перервами) сім разів сходив на великокнязівський престол [10, с. 587]. Зберігаючи за собою резиденцію в Овручі, князь дбав про її розбудову. М. Грушевський припускає, що саме Рюрик збудував тут кам'яну церкву Святого Василія на місці старої дерев'яної кінця Х ст. Спорудження у по-

рівняно невеликому і віддаленому від центру князівства місті великого храму було одним з показників його процвітання. Хрещений під іменем Василя, князь поставив ще один храм «во имя свое» - у Києві¹ [10, с. 288].

Монголо-татарська навала в XIII ст. спустошила сотні міст і містечок на території Київського князівства. Не став винятком і Овруч – у 1240 та 1299 рр. місто було щент зруйноване. Для того, щоб запобігти повим руйнуванням, були споруджені нові міські укріплення і в цілому оповлений Овруцький замок, що існував, як випливає з «1 Повісті минулих літ», ще з X ст. [24, с. 44].

Нетривалий період стабільності настав після входження Овруча в XIV ст. до складу Галицько-Волинського князівства², а пізніше – в 1362 р. – до Великого князівства Литовського. Ольгерд³ заволодів Київським князівством, змістив посадженого на київській престол князя Федора, а замість нього управителем Київського уділу зробив свого сина Володимира [27, с. 112]. Мирне життя в регіоні було перерване в 1399 р. кримським ханом Едігеєм, зокрема, в Овручі не залишили каменя на камені.

Напади кримських татар і безперервна руйнація міст не давали можливості зміцнювати і економічно розвивати новоприєдані території Литовської держави. Вочевидь, про непростий процес відбудови Овруча – одного із стратегічних населених пунктів на шляху розширення князівства на схід – свідчить поява відомостей про місто в історичних хроніках лише через століття – 1470 р. Саме тоді Овруч стає центром староства⁴ [17, с. 493]. Наприкінці ж XV ст. тут зведено замок. Необхідність посилення обороноздатності міст Волині, Київщини, Галичини, Поділля була зумовлена нападами кримських татар, особливо після походу хана Менглі-Гірея 1482 р. Українські землі стали об'єктом систематичного пограбування та спустошення 1489, 1491, 1497, 1502, 1503, 1511 рр. і ще багато разів по тому.

Протягом XIV–XVI ст. на мапі Правобережжя нинішньої України з'явилися численні замки, розташовані у стратегічно важливих населених пунктах. Так, до середини XVI ст. вже існували і були описані Брацлавський, Вінницький, Володимирський, Житомирський, Київський, Кременецький, Луцький, Овруць-

¹ Трьохсвятительська церква в Києві, знищена в 1935 р. – *авт.*

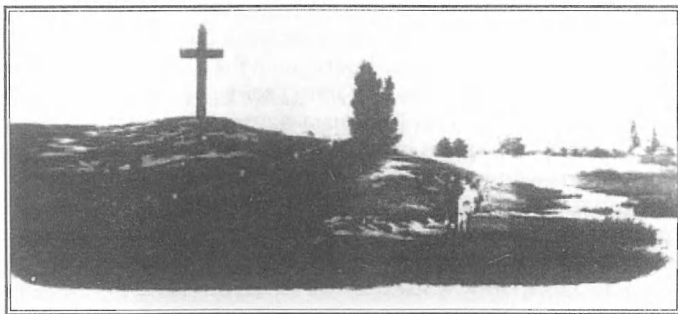
² Великий князь литовський (1345–1377).

³ Адміністративно-територіальна і господарська одиниця в державних володіннях у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському та на українських і білоруських землях, що входили до їх складу.

МІСТО:
ВІД ДРЕВЛЯНСЬКИХ
ЧАСІВ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ

кий замки, про що свідчать їх люстрації (описи) 1545 і 1552 рр. Священик А. Сендульський, який у другій половині ХІХ ст. опублікував чимало розвідок з історії Волині, посилаючись на люстрацію Овруцького замку 1552 р., зазначав, що замок збудований із «соснового дерева... мав у той час одну тільки башту (раніше їх було ще три) при в'їзді в замок» [39, с. 7].

Як і в попередні періоди, головним критерієм при виборі місця для будівництва була неприступна позиція – висока стрімка гора або значне підвищення на місцевості, оточені ровами і водою [11 с. 36]. Система укріплень тогочасних замків базувалася на засадах, сформованих ще в давньоруську добу.

Рис. 4.

*Місце неподалік
Овруча, де за
переказами
було поховано
князя Олега*

Змалоємо узагальнений вигляд такого замку. Основні його структурні елементи – башти і стіпи – у переважній більшості зводилися з дерева і являли собою систему «городень» – зрубів завдовжки 1,5–3,5 сажня⁴¹, заповнених утрамбованим ґрунтом і щільно приставлених один до одного. Ця конструкція споруджувалася на насипному підвищенні – валу, який утворювався внаслідок копання ровів навколо укріплення. Для захисту від вогню під час боївовищ зовнішня поверхня «городень» обмазувалася глиною. Над верхнім вінцем зрубів влаштовувався дерев'яний поміст із парапетною стіпкою, в якій прорубували отвори для стрільби. Уся конструкція накривалася дахом для захисту воїнів від непо-

⁴¹ Сажець, міра довжини, в ХVІ ст. становила 216 см.

годи, а стін – від замokання. Вежі вивищувалися над рівнем оточуючої місцевості, з них відкривався широкий краєвид околиць.

Міські стіни і валу найбільш зручних для нападів місцях доповнювались ровом або греблею. Через греблю до міських воріт вів міст, який був підйомним або будувався на стовпах, як це було в Овручі.

До внутрішнього контуру стін прибудовувались будинки і комори, в яких переховувався у разі небезпеки місцевий лод. Багатші з городян часто будували собі окреме укриття. За таких обставин не зайнята внутрішньозамкова територія ставала ще меншою, а забудова замкового подвір'я – ще щільнішою. Тому під час нападів ззовні лише незначна кількість людей могла знайти собі тут тимчасовий прихисток: в основному мешканці міста і найближчих околиць. Наприклад, розміри Овруцького замку становили 66 сажнів довжини і 43 – ширини, Житомирського – 64 і 55 сажнів, Вінницького – 23 і 24 сажні відповідно [11, с. 37]. Ілюстрація 1552 р. фіксує наявність в Овруцькому замку Кузьмо-Дем'янівської церкви, яка була «стара вельми і згнила». Замковий арсенал складався з гармат, 27 гаківниць, куль, сірки, селітри, свинцю, порохівниць, 4 рушниць тощо.

Згідно з традицією попередніх століть обов'язок будівництва, утримання та оборони городень був розподілений між представниками різних верств населення міста – панамі^{*1}, міщанамі, селянами («людьми господарськими»^{*2}, мешцань і волоцань і людьми князькими, панькими і боярськими» [11, с. 37]). Зокрема, в Овруцькому замку налічувалась 61 городня, з яких більше половини повинна була встановити місцева шляхта (по дві й по три), по кілька городень – бояри, по одній – дрібні власники, овруцькі священики, купці-куничники, козаки, а сім городень – «люде господарські» [1, ч. 4, т. 1, с. 36–37].

Відчутним тягарем для мешканців тогочасного міста було утримання замку в належному для оборони стані. Швидко руйнування фортифікацій відбувалося не лише внаслідок несвоєчасних ремонтів, а насамперед, через відсутність там постійної військової залоги або часто небажання влади і місцевого населення витрачати кошти на підтримку фізичного стану укріплень. З іншого боку, одна з повинностей городян зобов'язувала їх утримувати замкову сторожу або власними зусиллями забезпечувати постійне спо-

*1 Родовиті власники вотчин.

*2 Бояри, незалежні від замкових влад.

стереження за околицями. Український історик Н. Яковенко говорить про усталення стрункої системи «польних сторож», яка полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів на переправах і татарських шляхах [45, с. 153]. На територіях їхніх округ уз'язку з потребами оборони інтенсивно зростає прошарок так званих «кінних слуг» – дрібних бояр, за якими у ХVІ ст. закріпилась назва «панцирні бояри» – збройний контингент особисто вільних людей напівшляхетського статусу. Аж до середини ХVІІ ст. панцирні бояри заселяли околиці замків, у тому числі й Овруцького.

Невчасність повідомлення про небезпеку ставала причиною швидкого захоплення та руйнації замкових споруд і міста в цілому. Ймовірно, що через занедбаність замкового господарства та недогляд «замкової» та «польної» сторожі¹ Овруцький замок був знищений 1506 р. [17, с. 493]. Період руйни тривав недовго – уже через 16 років укріплений осередок відбудували, обнесли кам'яним муром,² обкопали ровом, звели чотири нові брами. Тут розташовувалася церква і кілька дерев'яних будинків. Приписані до замку селяни утримували гарнізон, лагодили мости й шляхи, обробляли землю, а на користь замку платили данину: від 30 до 60 грошей, 1–2 відра меду і по 2 куниці.

З лютстраці замку 1615 р. бачимо, що населення міста мало деякі пільги, які компенсували необхідність дбати про існуючі укріплення: «міщани не платили чинш³ і не знали ніяких податків, тільки один день на рік вони косили сіно й жали, з кожного дому чи труби (podupnego) вносили по 1,5 гроша, що поступали на утримання міської сторожі та на виправлення гребель і млинів. Ремісники ж нічого не платили, але в разі потреби їх долучали до робіт на замок» [39, с. 9].

Відомо також, що у 20-х роках ХVІІ ст. місто з трьох боків було оточене дерев'яним частоколом і високим валом. На його територію можна було потрапити через три міські брами. Королівський палац був обнесений додатковою оборонною стіною з вертикально встановлених паль; у той же час замок починав занепадати – дві оборонні башти перебували в напівзруйнованому стані, замковий міст потребував нагального ремонту.

Після чергового спустошення міста татарами в 1641 р. польським королем Владиславом ІV Овручу були підтверджені

¹ Польна сторожа призначалась для виявлення татарських загонів на дальніх підступах до замку і завчасного попередження населення про небезпеку.

² Чинш – у середньовічній Європі регулярний податок натурою чи грошима, який вільне населення (міщани, селяни), позбавлене власності, платило державі чи сеньйору за право безстрокового спадкового користування землею. На українських землях селяни сплачували чинш з ХVІ ст.

всі привілеї, даровані місту попередніми королями, і поновлені дія Магдебурзького права [42, с. 297].

Протягом XVI і наступних століть відбувається активний процес фундації нових православних монастирів. Храми заснують не лише Церква, вірні (серед них – багаті патрони, міщани і навіть селяни), але й влада. Так, станом на середину XVI ст. у Володимирі (Волинському) існувало три монастирі – Спаский, Святого Михаїла, Святого Онуфрія; Святогірський у Зимному; в Луцьку – Спаса, Святого Василя, Богородиці і ще неподалік – Чернчицький і Жидичинський Святого Миколая; в Києві, крім давніх, – Пустинський Святого Миколая та на Подолі Флорівський, Межигірський Святого Спаса [45, с. 164] та ін. Монастирі функціонували також в Дубно, Кременці, Острозі та багатьох містах, містечках і селах. Люстрація Овруцького замку 1552 р. фіксує існування 11 храмів, у тому числі трьох монастирських.

Найдавнішими Овруцькими обителями, фундованими ще до XVI ст., були монастирі: Успенський Заручайський та Святих Якима і Анни. Крім того, люстрація фіксує церкви Святих Іллі, Миколая, Параскеви-П'ятниці, Михайла, Василя, уже згадуваний храм Святих Кузьми і Дем'яна, Воскресіння, Преображення Господнього, Пустинний. Кількісне зростання осередків православної віри свідчило про вагому підтримку в тогочасному суспільстві й дозволяло зберігати свої позиції в умовах зростаючої конкуренції з іншими конфесіями, а найбільше з католицькою.

Проте період відносної релігійної толерантності був переходним до активного розповсюдження нової державної релігії, особливо після укладення Люблінської унії (1569 р.) та утворення польсько-литовської держави – Речі Посполитої. На початку XVII ст. на території Правобережної України, яка входила до складу Польщі, з'являється значна кількість римо-католицьких костелів і кляшторів (монастирів).

Після Люблінської унії Овруч, як повітовий центр у складі Київського воєводства, перейшов у володіння Польщі і належав магнатам Полозовичам. Місто знову стає значним ремісничим і торговим центром. Кравці, шевці, лучники, пушкарі, збро-

ярі, гончари, ювеліри, «пряслики» об'єднувалися в цехи. Їх вироби продавалися в Києві, Новгороді, а також у Польщі, Болгарії, у країнах Східної Європи і Близького Сходу. Двічі на рік тут проводилися тижневі ярмарки.

Полозовичі обмежували права місцевих жителів, які виконували понад 30 повинностей. Особливо важкою для міщан була стація^{*1} на утримання польського гарнізону. Після Брестської унії (1596 р.) посилилось насаджування католицизму, переслідування православ'я. Коли в 1595 р. вибухнуло селянсько-козацьке повстання на чолі з С. Наливайком, овруцький міщанин О. Слуцький створив збройний загін. Селяни і міщани оголосили себе козаками. Восени 1595 року цей загін увійшов до складу військових сил гетьмана реєстрового козацтва Г. Лободи. Наприкінці 1596 р., розпочавши під Овручем, Г. Лобода провів ряд переможних боїв за звільнення від шляхти північних прикордонних повітів Київського воєводства.

«Феномен культурної революції» в Україні-Руси кінця XVI – середини XVII ст., за словами Н. Яковенко, засвідчує процес розгортання системного контролю церкви над життям мирян – конфесіоналізацію, яка з другої половини XVI ст. стала утверджуватися в Європі, докотившись наприкінці цього ж століття і до Речі Посполитої [45, с. 286]. Конфесіоналізація проявила себе як у католицькому, так і в протестантському світах, у спільнотах східного обряду, унійній і православної. Кожна з церков прагнула відмежувати «власну територію». З-поміж багатьох засобів найважливішим було запровадження дієвої опіки над шкільництвом та пропагування активних форм побожності – у тому числі, в культурно-мистецьких проявах.

У 1628 р. в Овручі з'явилися ченці ордену домініканців^{*2}, які збудували тут костіол, що згодом став центром католицької парафії [27, с. 112]. Поступове зростання впливу католицької церкви підкріплювалось розширенням земельних наділів, якими володіли католицькі монастирі. Територіальний розвиток чернечих обителей міг відбуватися по-різному. Для прикладу, у другій половині XVII ст. «домініканські ченці не тільки присвоїли собі орні землі, які належали

*1 Натуральний податок із селян

*2 Домініканці – жєбрацький орден братів-проповідників, заснований у м. Тулуза (Франція) в 1215 р. Головна мета діяльності ордену – боротьба з розповсюдженням єретичних вчень, активізація діяльності католицької церкви через освітню функцію.

православному монастирю, але й захопили місця, які належали монастирю в самому місті з православною церквою»^{*1} [27, с. 112].

Особливе значення для проникнення європейської освітньої і духовної практики в східні регіони Польської держави мав розвиток мережі єзуїтських^{*2} колегій. Як відомо, у середині XVII ст. на теренах майбутньої України вже діяло 12 таких навчальних закладів. Окрім колегій, фундованих у Фастові (1625 р.), Вінниці (1630 р.), Барі (1636 р.), та перших на західних теренах (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський), у 1632 р. була заснована ще одна – у містечку Ксаверів, неподалік від Овруча. Діяльність школи для дітей овруцької шляхти розпочалася лише 1647 р. [11, т. 6, с. 450]. Пізніше, у 1678 р., польський сейм вирішив: «Оскільки природжені обивателі воеводства Київського... бажуючи колегіум з Ксаверова, з-поміж лісів, війною повністю знищеного, до Овруча в середину Полісся перенести..., для того їм півгори, де шляхта мала свої городні (склади або шпіхлери оборонні), в безпечному місці для спорудження костюлу та шкіл узгоджуємо» [48, с. 98]. Нова оселя єзуїтів стала називатися Ксаверо-Овруцькою, маючи статус резиденції, і підпорядковувалася Острозькому колегіуму.

Переведення єзуїтського колегіуму із Ксаверова було здійснене за рішенням Гроднянського сейму. Цьому сприяла ще й та обставина, що 1641 р. польський король Владислав IV поновив попередні привілеї Овруча і подарував місту Магдебурзьке право, а відповідно до статусу центр повіту міг утримувати таку організацію. До речі, колегіум у Ксаверові свого часу збудували за ініціативою та на кошти київського офіціала^{*3} Ігнатія-Олександра Єльця, який був родом з цих країв. Його предок згадується в історичних документах у першій половині XVI ст. як власник села Пиріжки (нині Малинського району Житомирської області).

З 1649 р. Овруч – сотенне місто Київського полку. Згідно з умовами Гадацького договору (1658 р.), за яким Польщі поверталися її колишні маєтки на Волині, Овруч став повітовим центром у складі Київського воеводства. У 1664–1665 рр. тут відбулось міщансько-селянське повстання під керівниц-

ХРАМ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

^{*1} Ймовірно, йдеться про Свято-Успенський монастир.

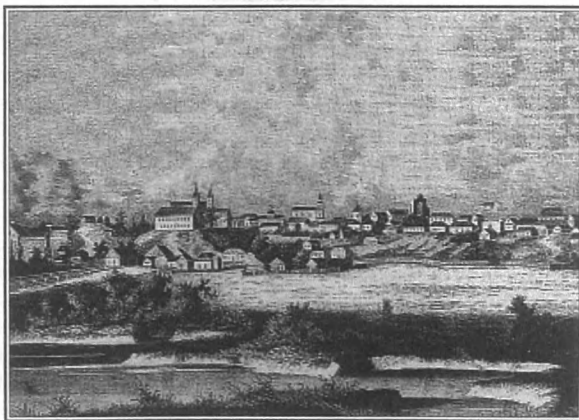
^{*2} Єзуїти – чернечий орден римокатолицької церкви, заснований у 1534 р. Ігнатієм Лойолою у Парижі. Головна мета діяльності ордену – проповідання ідей християнства, поширення впливу католицької церкви і зміцнення влади Папи Римського.

^{*3} Офіціал – у католицькій та уніатській церквах голова духовного суду при єпископі.

МІСТО:
ВІД ДРЕВЛЯНСЬКИХ
ЧАСІВ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ

твом Децика. Було знищено всі актові книги із записами повинностей і боргів жителів міста. Після Андрусівського перемир'я (1667 р.) місто передано у володіння польського магната С. Потоцького, для населення відновлено попередні повинності, панщину збільшено до 5 днів на тиждень.

Можливість виділення ділянки на замковій горі для потреб єзуїтської оселі виникла, очевидно, через остаточну втрату будь-якої

Рис. 5.
*Панорама
Овруча. Гравюра
кінця ХІХ ст.*

обороздатності укріпленнями колишнього королівського замку. У 1720 р. Овруцький замок був зруйнований остаточно [17, с. 494].

Суспільне життя міста наприкінці XVII – на початку XVIII ст. відроджується завдяки активному церковному і монастирському будівництву: Овруч стає одним із значних освітніх осередків на Волині. Архітектурно-просторовий розвиток католицьких, православних, а згодом і греко-католицьких храмів тривав протягом усього XVIII ст., збагачуючи міську забудову виразними силуетами веж і куполів.

У 1789 р. в Овручі налічувалось 53 будинки, 5 греко-католицьких церков, 24 крамниці, було розпочато будівництво ратуші та

домініканського костюлу, тривало зведення Київських воріт. Були й передмістя – Заручай, Гачище, Нагорне [39, с. 14].

Унаслідок другого поділу Польщі (1793 р.) Овруч увійшов до складу Російської імперії. 1794 р. місто набуває статусу повітового центру Ізяславської губернії. Цього ж року польські магнати міста підтримали повстання Т. Костюшка за відновлення Речі Посполитої в межах 1772 р. Очолив повстанців настоятель

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Рис. 6.
Герб Овруча
(1796 р.)

Овруцького василіанського монастиря ксьондз Я. Д. Охотський. Повстали навіть висунули гасло: «Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, то пехай Овруч стане Варшавою».

Після третього поділу Польщі 1795 р. Овруч отримав статус повітового центру Волинського намісництва, яке в 1796 р. було перейменоване на губернію. До його підпорядкування входили 10 містечок і 487 сіл. У місті налічувалося 539 дворів, в яких мешкало 4,5 тис. осіб. Ліквідовано єзуїтську колегію, а на її базі створено трикласне повітове училище, в якому навчалося 150 дітей. У вересні 1806 р. воно перетворене в чотирикласне. Одразу по приєднанню нових земель Правобережжя російська влада розпочала процес упорядку-

вання забудови практично всіх повітових центрів. На першому етапі робіт здійснювалося «зняття на план» існуючого стану їх забудови.

Фіксаційний план для Овруча був виконаний наприкінці ХVІІІ ст.^{*1} разом з такими ж кресленнями для Ковеля, Рівного, Острога, Дубна, Старокостянтинова, Лабуні, Ямполья, Чуднова та інших населених пунктів Волині.

При розгляді цього плану звертає на себе увагу структура центральної частини міста: тут чітко виділена замкова гора з контуром кам'яних мурів, зведених у ХVІ ст. при відбудові давньоруського дитинця^{*2}, і «посад» (окольніи град), який примикає до замкового підвищення з північно-східного боку. Вали, що захищали місто в давні часи, як видно з плану, мали складний контур, їх обрис наближався до кола. Прослідковується зумовленість такої форми ландшафтними особливостями місцевості: понижені території розташовуються із західної і східної сторін від замку вздовж русла невеликого струмка та стариці (ймовірно, старе русло однієї з приток Норині). За планом складно визначити характер забудови Овруча. Житлові квартали зображені тут досить схематично у вигляді різних за формою плям, які умовно визначали вуличну мережу міста. На північ від середньовічного дитинця на території окольного граду позначена давня дерев'яна церква Святого Миколая, збудована ще 1748 р. [42, с. 314] та домініканський монастир з костельом Пресвятої Діви Марії (1753–1759 рр.), а на схід – руїни церкви Святого Василя. На замковому подвір'ї розташовувалася найбільша будівля міста – колишній єзуїтський колегіум.

Об'єктивна необхідність розширення меж Овруча зумовила його стихійне розростання, але лише в північно-східному напрямі. Лінійний характер просторового розвитку міста можна пояснити двома обставинами: перша – об'єктивна проблематичність розбудови в південний бік, тобто в сторону багнистих лук; друга – функціональна перевага розташування нової забудови вздовж головної вулиці, яка сполучала дорогу з губерньського центру – Житомира – з дорогою, спрямованою до столиці Російської імперії – Санкт-Петербурга.

План Овруча 1811 р., опублікований у книжці «Памятники старины в Западных губерниях империи» [4], аналогічний.

Принадмірно відзначимо, що овручани силою обставин брали безпосередню участь у Вітчизняній війні 1812 р. Як відомо,

ХРАМ СЯГОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Рис. 7.
Фіксаційний план
Овруча
кіця XVIII ст.
З фондів
Російського
державного
військово-
історичного архіву
(Москва)

з початком війни на Волинь було переведено 3-ю російську армію генерала О. П. Торماسова. В її складі перебував окремий Овруцький козацький полк. Згідно з реєстром, до 3-ї армії з Овру-

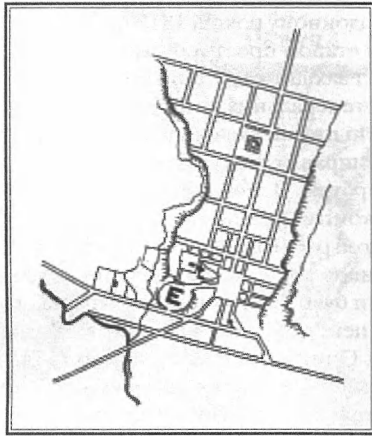
ча було направлено 34 ратники з-поміж ремісників та міщан з повним обмундируванням, 395 «лісових козаків» з числа казенних лісових наглядачів, 275 коней для унтер-офіцерів. Від околиць Овруча брав свій початок 700-кілометровий «кордонний цеп» до Чернігова. Його укріплення охороняли 500 овручан. У місті квартирували Чернігівський козацький полк, підрозділи народного ополчення Полтавської губернії, частини 30-тисячного ополчення Волинської губернії. Ратники з Овруча брали участь у закордонному поході 1813 р.

Наступним етапом просторово-планувального розвитку всіх повітових міст західних губерній Російської імперії стало виконання нових генеральних планів населених пунктів цієї категорії. Проектні плани, укладені відповідно до нових вимог, перевірялись, виправлялись і затверджувались централізовано – у Санкт-Петербурзі. З цією метою у 1806 р. був організований Будівельний комітет при Міністерстві внутрішніх справ, до якого увійшли відомі російські архітектори В. Баженов, В. Гесте, А. Менелас, А. Меньшиков [38, с. 164]. У першій половині XIX ст. «проектні» плани були виконані для губернського міста Житомира, повітових центрів Волині – Бердичева, Володимир-Волинського, Ковеля, Овруча, Острога, Рівного та ін.

Планувальна специфіка міст регіону відображала історичний характер їх формування. Тому важливим і зазвичай складним завданням при переплануванні міст було поєднання складеної системи розпланування середньовічного (історичного) міського ядра з «новочасною» планувальною схемою. Відомо, що протягом XVIII ст. в Росії склалася стійка традиція розпланування поселень за регулярною схемою, яка розвивалася і конкретизувалася на початку XIX ст. Особлива увага при проектуванні приділялася об'ємно-просторовій організації вулиць і площ як базисних елементів «міської тканини».

Новий план Овруча, затверджений до реалізації російським імператором Миколою I 1837 р., яскраво відображав новітні тенденції розвитку містобудівного мистецтва першої половини XIX ст. [44]. Проте перша спроба затвердження цього плану, як і, до речі, плану міста Ковеля, була невдалою.

Архівні документи свідчать, що «з 1824 р. відбувається з цього предмету в Міністерстві внутрішніх справ переписка. Нарешті, в липні цього, 1836 р., представлений в Міністерство проектний план місту Ковлю (Ковель – *Авт.*), після розгляду якого в Статистичному відділі оний повернутий був до Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Після цього доставлений був графом Гур'євим

Рис. 8.
Розпланування
Овруча за
«прожектним
планом» 1837 р.
Прорис
О. Михайлишин

проектний план і Овруча; після розгляду і цього плану в Статистичному відділі оний був повернутий 3 листопада цього 1836 року до Київського Військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора для поповнення тими відомостями, які детально викладені в Циркулярах Міністерства внутрішніх справ на складення нових планів містам»^{*1}.

Кінцевий варіант генерального плану Овруча 1837 р. мав багато позитивних рис, серед яких насамперед: збереження історично сформованого центру, створення ансамблю забудови центральної частини міста, впорядкування житлових кварталів, формування системи громадських площ коригуванням конфігурації

*1 Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДАК).
Ф. - 442, оп. 68,
спр. 354. Арк. 3.

головної – торгової площі та проектування нових. Проте дещо механічним видається накладання регулярної прямокутної сітки вулиць на всю територію міста. Такий підхід, при повному дотриманні визначеної проектом схеми, призвів би до одноманітності забудови і підкреслення її «казенного» характеру.

На плані Овруча бачимо випрямлення і впорядкування вулиць центральної частини міста. На протигагу такому мінімальному втручання на периферійних ділянках, розташованих північніше і південніше від центру, не помічаємо жодної спроби зберегти історичне планування. В проекті передбачено меридіональну орієнтацію нової головної вулиці, яка розпочиналася від Торгової площі, проходила через усе місто і зливалася за його межами із замською дорогою. На одній осі з торговою площею, посеред житлових кварталів, запроєктовано північну площу, де планували розташувати новий парафіяльний храм і «громадські крамниці». На новому генеральному плані Овруча були визначені ділянки для будівництва «присутственных» місць, лікарні, гауптвахти, м'ясних рядів, тюремного замку і кузні. Деталізація генерального плану досягалася розбивкою кварталів забудови садибного типу на окремі ділянки, чим визначалася перспектива розвитку міста. На плані Овруча 1837 р. кількість садиб сягає 300. На кожній з ділянок було показане місце розташування житлової і господарської будівлі. У такий спосіб реалізовувалось прагнення до рівномірності забудови, запобігання швидкому розповсюдженню вогню при пожежах, які нерідко повністю знищували щільно забудовані міста. В цілому ж план демонструє чітке дотримання методу проектування поселень, характерного для містобудування доби пізнього російського класицизму з пануванням прямокутних планувальних схем, наявністю «наскрізної» магістралі, близькістю розмірів житлових кварталів.

У 1845 р. здійснено генеральну реконструкцію міста. На середину XIX ст. тут було вже 7 невеликих промислових підприємств, 20 ремісничих цехів, 695 будинків. Проте 670 з них згоріли під час пожежі 1863 р., після якої збереглися лише комплекс будівель земської лікарні, управи, банку, міська в'язниця, повітове та дворянське училища.

Незважаючи на геометричну довершеність, план не втілили у життя. Можемо так твердити, аналізуючи наступний, уже фіксаційний план 1863 р., який був виконаний з метою уточнення розпланування міста і його опорної забудови (культових, громадських та житлових будівель). Цей документ цікавий тим, що принаймні двічі до його затвердження сюди вносилися корективи: на фіксаційне креслення була «накладена» регулярна планувальна сітка, яка майже повністю відтворювала план 1837 р. Але порівняно з ним у документі 1863 р. передбачалося розширення типології споруджуваних будівель. У легенді нового креслення з'явилися поштова станція, торговельна лазня, заводи. Серед інших будівельних заходів передбачена й відбудова храму Святого Василя.

Відомо, що на той час місто мало значні труднощі з «розквартируванням» різноманітних установ, необхідних для функціонування його як повітового центру. Повітовий суд, наприклад, розташовувався в колишньому домініканському монастирі, в'язниця – в поезуїтському, канцелярія міського старости і поліція – у винайнятих єврейських будинках, школа ж тіснилася у невеликому дерев'яному будиночку [48, с. 98]. Вдруге план Овруча був змінений після вже згадуваної великої пожежі 1863 р. Всі перелічені обставини спонукали до радикальних будівельних акцій: місто потребувало оновлення.

Після скасування кріпосного права швидкими темпами відбувалась трансформація суспільного ладу та економічних відносин. У сільському господарстві це сприяло збільшенню кількості товарного хліба. Овруч у той час фактично перетворився на хліботорговельний склад, звідки зерно транспортувалося в Росію та Європу. На рейки товарного виробництва поступово переходили традиційні для цієї місцевості промисли, а саме: ткацтво, обробка деревини, каменю, крупорушництво, дьогтьярство, смолокуріння, виготовлення поташу, видобуток руди. В Овручі та навколишніх селах працювала значна кількість тартаків (лісопилень), повітряних і водяних млинів. Найпоширеніші ремісничі професії в місті – стельмахи, бондарі, колісники, паркетники, ковалі, гутники, слюсарі, бляхарі, гончарі, каменярі,

шевці, кравці, шорники. У 1864 р. 278 ремісників Овруча об'єдналися в 9 цехів по обробці заліза, деревини, виготовленню гончарних виробів, а також в цехи будівельників, шорників, пекарів, олійників, броварів, ювелірів. Наприкінці ХІХ ст. 295 ремісників та власників 9 підприємств Овруча вже використовували вільнонайману робочу силу.

Невід'ємною складовою процесу просторової реконструкції Овруча стало його озеленення. «Обрамлення» зеленими насадженнями доріг і вулиць, насичення зеленню житлових кварталів, оформлення громадських просторів мало не тільки естетичне, але й ужиткове значення. Про складність запровадження новачій у міському благоустрої йдеться в документах початку ХХ ст. щодо зміни плану Овруча. Так, Овруцьке міське управління 18 грудня 1902 р. постановило: «Знову просити розпорядження губернського начальства про перетворення існуючої площі між Великою і Малою Петербурзькою та Північною і Народицькою вулицями під міський сквер і про відведення для площі місця по Великій Петербурзькій вулиці біля кладовища...»^{*1}.

Розгляд питання в губернському центрі – Житомирі – тривав кілька років. Міська влада згадала про призабуту проблему і поновила спроби її вирішення: «зі своєї сторони Овруцький міський староста, представленням від 4 квітня цього року [1904 р. – Авт.] за № 855 просить про задоволення клопотання міських уповноважених, пояснюючи, що сквер є для городян вкрай необхідним у зв'язку з відсутністю в Овручі такого місця, в якому мешканці могли б подихати чистим повітрям. Разом з тим міський староста доповідає, що, хоча по Височайше затвердженому плану міста запропонований бульвар, але він ні в якому разі не може бути здійснений, так як місце під цей бульвар є власністю приватних власників і забудоване капітальними будівлями і раніше викупу місця від власників бульвар не може бути влаштованим, а на придбання цього місця місто не має коштів»^{*2}.

Недовзі надійшла відповідь з бажаним вердиктом: «Будівельне управління Губернського правління вважає: дозволити перенос торгової площі на запропоноване місце, а на її місці влаштувати сквер, залишивши місце для будівництва в май-

*1 ЦДАК –
Ф. 442, оп. 657,
спр. 150, арк. 3

*2 ЦДАК – Ф. 442,
оп. 657, спр. 150,
арк. 3 зв.

бутньому храму; для чого скласти і затвердити відповідне викопіювання з Височайше затвердженого 16 квітня 1876 року плану м. Овруча»⁴¹. У такий спосіб дізнаємося про існування ще одного, вже третього за ліком документа, що регламентував просторово-планувальний розвиток міста.

Значне пожвавлення міського життя в усіх його проявах на початку ХХ ст. було пов'язане із запланованим на перші дні осені 1911 р. прибуттям до Овруча російського імператора Миколи II. Як зазначає І. Глаголев, «невелике і непоказне містечко Овруч поступово змінилося; з'явилася чудова бруківка, наново вимощена площа, будинки і магазини по шляху слідування до Василівського храму були відремонтовані і приведені в пристойний вигляд» [8, с. 25]. В Овручі на той час за наявними «найпізнішими друкованими відомостями» нараховувалося 11 899 мешканців, «майже біля половини євреїв, небагато католиків і розкольників»; міське промислове виробництво представляли 10 дрібних заводів та друкарня⁴².

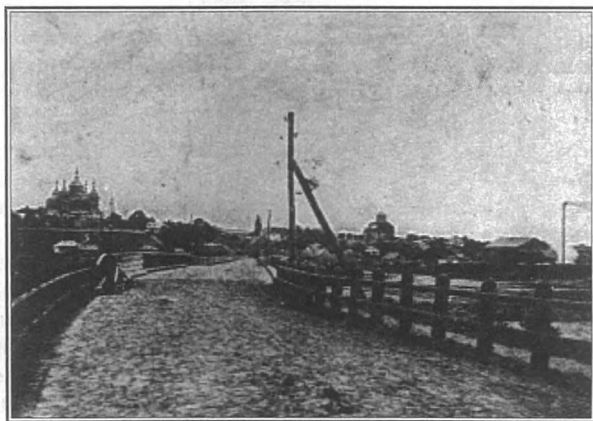
Що ж стосується власне освячення відбудованого храму Святого Василя (присутність на цій церемонії була основною метою візиту імператора до Овруча), то воно відбулося 3 (16) вересня 1911 р. В такий спосіб Російська імперія «демонструвала твердість» у захисті православ'я, адже в повітрі вже пахло порохом Першої світової війни. Завдяки цій події дорогу від Коростеня, куди монарх прибув потягом з Києва, і провінційний Овруч причепурили. Зокрема, з округи на 40 верст від Овруча запросили прихожан, що йшли хресним ходом під керівництвом священників. Щоб уникнути «сторонніх і підозрілих», на кожную сотню прихожан припадало десять охоронців «з народу». Так створювався народний ентузіазм.

На початок ХХ ст. в місті вже нараховувалося 1103 будинки, з них 53 цегляні. Із забудови того часу до наших днів збереглися друкарня, залізнична станція, приміщення міської пошти. В Овручі діяла повітова лікарня на 10 ліжок. Ремісничі цехи й майстерні перетворились на фабрики та заводи, їх було понад 30. Кількість населення за ХІХ ст. зростає вдвічі –

⁴¹ ЦДДАК - Ф. 442, оп. 657, спр. 150, арк. 4.

⁴² ЦДДАК - Ф. 442, оп. 641, спр. 35, ч. I. - Арк. 530

з 5 221 до 10 850 осіб. Овруч перетворився в значний торговельний пункт Полісся. Через місто на південь України перевозили ліс, смолу, дьоготь, поташ, у зворотньому напрямку – зерно, борошно, крупи, цукор. В Овручі відбувалось по 6 ярмарків на рік загальноросійського масштабу, кожен з яких тривав 6–7 днів. Крім того, двічі на тиждень працювали одноденні місцеві базари.

Рис. 9.

*Панорама Овруча
зі сторони в'їзду з
Житомира. Фото
1-ї третини ХХ ст*

Напередодні Першої світової війни в місті діяли 32 заводи та фабрики, один паровий та один водяний млини, майстерня з виготовлення черепиці. Впорядковано транспортно-торговельну дорогу Овруч – Словечне – Лугини, споруджено залізницю Овруч – Шепетівка, відрізок залізничних колій Овруч – Коростень на магістралі Петербург – Одеса. У місті функціонували 2 друкарні, земська лікарня на 30 ліжок, аптека, 3 аптечних магазини, 48 крамниць. У чотирьох нижчих школах^{*1} працювали 15 вчителів, навчалось 445 учнів.

Перша світова війна безпосередньо зачепила й Овруч. Смуга вздовж залізничної магістралі Петербург – Одеса перебува-

^{*1} Нижчі ремісничі школи - навчальні заклади, в яких здійснювали підготовку робітників для певних галузей промисловості.

ла у прифронтовій зоні, тому в місті дислокувалась значна кількість військових частин, розміщувалися госпіталі й лазарети. Згідно з царським указом від 16 липня 1914 р. з Овруча в діючу армію було мобілізовано 45% працездатного населення чоловічої статі. Проводилась реквізиція тяглової сили, фуражу, продовольства. Місцеве населення залучалось до спорудження додаткових оборонних споруд по лінії Овруч – Словечне – Ємільчине. Коли в травні 1915 р. німецько-австрійські війська підійшли до Рівненського повіту, через Овруч із західних областей Волині пройшли десятки тисяч біженців. Населення міста надало їм допомогу в організації притулків для дітей та престарілих, продуктами харчування, одягом, медикаментами.

Місцеві чинники зумовили специфіку та особливості суспільно-політичного життя Овруча в ході української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Розпочалось змагання двох гілок влади. Трудящі Овруча підтримали I та II і особливо III Універсали Центральної Ради, зокрема щодо скасування поміщицького землеволодіння, демократичних прав і свобод, скликання Українських Установчих зборів. Після проголошення радянської влади в губернському місті 9 січня 1918 р. революційно налаштовані частини Південно-Західного фронту, при підтримці населення, оголосили про перехід влади в Овручі до рук Рад. Як виконавчий орган було створено революційний комітет. Більшість у ньому отримали представники більшовицької партії. 21 червня 1920 р. Червона Армія остаточно відновила в Овручі радянську владу. 7 березня 1923 р. Овруч став районним центром у складі Коростенського округу. З 1932 р. місто – районний центр Київської, а від 22 вересня 1937 р. – Житомирської області.

У передвоєнні роки промислову галузь виробництва міста представляли: лісгоспзаг, заводи з переробки молочних продуктів, шкіри, виготовлення технічного спирту, паркетний, обозний, лісопильний, гранітний, щебеневий, цегельний, гончарний, вапняний; деревообробна, меблева, дві кашкетні та макаронна фабрики; артілі шевців, кравців, меблевиків, харчовиків. Стали до ладу дві залізничні колії за маршрута-

МІСТО:
ВІД ДРЕВЛЯНСЬКИХ
ЧАСІВ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ

ми Овруч – Чернігів та Овруч – Білокоровичі. Місто все більше впорядковувалося: функціонували поштова та телефонна станції; завершено радіофікацію; побудовано будинок культури, клуб залізничників, кінотеатр, театр ім. Горь-

Рис. 10.
*Пам'ятний знак
на місці поховання
князя Олега.
Сучасне фото*

кого, палац піонерів, районні бібліотеку й друкарню, міську та районну лікарні, поліклініку, аптеку. У двох десятирічних та одній семирічній школах 84 вчителі навчали 2 тис. дітей. Крім них в Овручі працювали школа машинно-тракторного

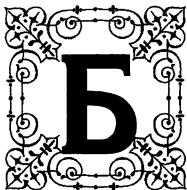
учнівства, школа медсестер, вечірній педтехнікум, 2 дит-садки та дитячі ясла. Станом на 1939 р. у місті ліквідовано неписьменність та безробіття.

За часи німецько-фашистської окупації та оборонно-наступальних військових дій у місті було зруйновано 742 адміністративних та житлових будинки. У повоєнні роки всі вони відбудовані. Побудовано нові житлові масиви, підприємства, об'єкти соціально-побутового призначення.

На території міста – 22 пам'ятки й 11 пам'ятних знаків історії та культури. Зберігається місце первісного поховання древлянського князя Олега Святославича.

З-поміж уродженців Овруча багато відомих людей, а саме: засновник степового вітчизняного лісорозведення В. Є. Графф (1819–1867 рр.); етнограф, лінгвіст, письменник, ініціатор створення писемності народів Півночі, автор перших підручників та граматики чукотською мовою В. Г. Богораз-Тан (1865–1936 рр.); єврейський прозаїк М. Аронський (1898–1940 рр.). У місті жив і працював радянський кристалограф, академік АН СРСР М. В. Белов (1891–1957 рр.). У 1931–1932 рр. в середній школі № 2 працював учителем української мови поет А. С. Малишко.

Храм Святого Василя: заснування, руїна

удівництво храмів у всі часи було предметом особливого піклування суспільної еліти. Адже саме на церкву, за словами Н. Яковенко, окрім душпастирства, лягала відповідальність за політичну та соціальну сфери життя [45, с. 45]. Охрещення Володимира Святославича та його одруження із сестрою візантійського імператора Анною вводило київських князів до «християнської сім'ї» європейських правителів, що забезпечувало легітимність руської держави на міжнародному рівні. Одразу після запровадження християнства як державної релігії 988 р. на території Київської Русі розпочався масштабний будівельний рух, пов'язаний із спорудженням нових храмів. Закономірно, що взірцями для нових святинь були візантійські культові будівлі. Невеликі і значні за розмірами храми зводились у багатьох містах і селах давньої Русі як стратегічні чи місіонерсько-просвітницькі пункти.

Дослідники вважають, що закладення християнського храму в Овручі Володимиром Великим 997^{*1} р. на честь свого небесного покровителя – Святого Василя – було пов'язане з відвідинами князем міста під час подорожі з Володимира (Волинського) до Києва^{*2}. Не дуже переконливим аргументом на користь безпосередньої участі київського князя в заснуванні храму є повідомлення у «Волинських єпархіальних відомостях» [28, с. 88]: на відзначення пам'яті встановлена хресна хода до Василівського храму в день Святого Володимира – 15 липня.

Достеменно невідомо, якою була перша будівля Василівської церкви. Джерела різного походження свідчать^{*3}, що на схід від замкової гори, теж на природному підвищенні, було зведено дерев'яну «обиденну» церкву. Деякі відомості про цінності, що зберігалися в храмі, подає П. М. Батюшков: інтер'єри церкви прикрашали ікони, привезені Володимиром з Греції. Зокрема, одна з них – ікона Стрігента Господнього – у першій половині XIII ст. була перенесена князем

^{*1} Хоча існує й інше датування – 995 р. (Див., наприклад, ЦШАК. – Ф. 442, оп. 641, спр. 35, ч. I. – Арк. 5 зв.).

^{*2} Відомі храми, збудовані князем Володимиром у містах Вишгороді (згорів у 1029 р.) Київської області, Володимирі-Волинському, у селі Змише Волинської області.

^{*3} Див., наприклад: Овручський храм Святителя Василя Великого. // Волин. єпарх. ведомости. – 1912. – № 5. – С. 88; ЦШАК. – Ф. 442, оп. 641, спр. 35, ч. I. – Арк. 5 зв.

*1 Ніппі – м. Хелм,
Польща.

*2 Баша – конструкція,
що перекриває круглі,
багатокутні та
еліптичні в плані
приміщення у вигляді
склепіння, поверхня
якого створюється
обертанням кривої
(дуги, чверті кола,
еліпса тощо) навколо
вертикальної осі.

*3 Фасад – зовнішня
(лицьова) сторона
будинку, споруди.

Данилом Романовичем (Галицьким) у Холмі^{*1} для нової церкви Святого Іоана Златоуста. До цієї події ікона зберігалася в новозбудованому наприкінці XII ст. Овруцькому храмі Святого Василя [3, с. 28]. Саме ця велична будівля принесла місту справжню архітектурну славу. Рюрик Ростиславич, чи не єдиний удільний овруцький князь в старокнязівську добу збудував тут храм на честь «свого» святого. Як і собор Михайлівського монастиря в Києві, храм величали «золотоверхим» – за переказами, його бані^{*2} були позолоченими. Спорудження великої монументальної, пишно оздобленої будівлі храму у віддаленій від столярного града місцевості було в ті часи явищем непересічним, але в нашому випадку цілком обґрунтованим. Князь Рюрик Ростиславич зробив декілька безуспішних спроб «сісти» на київському престолі, але не міг втриматися там довго і щоразу повертався до своїх володінь – до Овруча.

Порівнюючи інформацію щодо точної дати будівництва храму Святого Василя, що наводиться у виданнях різних періодів, переконуємося, що думки науковців з цього приводу не збігаються. Найбільш раннім періодом – серединою XII ст. – датували зведення будівлі знані вчені: російський мистецтвознавець І. Грабар [9, с. 154] та український архітектурознавець В. Січинський [40, с. 38]. Сучасні дослідження уточнюють датування – 90-ті роки XII ст. [29, т. 2, с. 153; 18, с. 110].

Дослідники припускають, що автором палацової церкви (а саме такий статус мала будівля) був зодчий Петро Милоніг – придворний архітектор Рюрика Ростиславича. Проаналізувавши особливості побудови об'єму, декорування фасадів^{*3}, формування внутрішнього простору, П. Раппопорт акцентує увагу на формотворчих аналогіях з іншою пам'яткою давньоруської архітектури початку XIII ст. – П'ятницькою церквою в Чернігові, де авторство Милоніга є доведеним фактом [18, с. 111].

Отже, фундаменти та фрагменти стін церкви Святого Василя Великого, які в первинному вигляді дійшли до початку XX ст., свідчать про зміни в храмовій архітектурі кінця XII ст. порівняно з попереднім періодом. Традиційний квадратний план кінця XI–XII ст. тут замінено дещо видовженим по осі схід–захід з таким самим прямокутним простором між чотирма хрестоподібними в плані стовпами, що несли

**ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ:
ЗАСНУВАННЯ, РУІНА**

*1 Апсида папівкруглий (шоді зовнішній частиний) виступ у східній частині церкви, в якому розташований вівтар. При наявності трьох апсид у бічних містяться дияконник і ризниця.

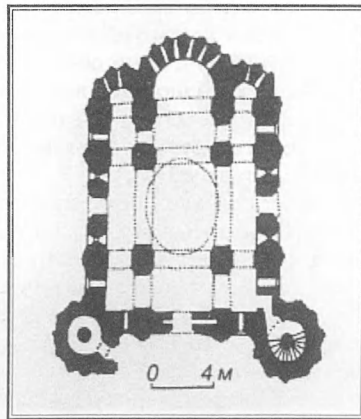
*2 Вівтар - 1) жертвник у вигляді плити, стола, декоративної стінки (престинний вівтар), місце богослужіння; 2) у православних храмах східна частина внутрішнього простору, як правило, у межах апсиди, відокремлена від основного приміщення ікопостасом.

Рис. 11.
*План церкви
Святого Василя*

*3 Ризниця - приміщення праворуч від вівтаря (у південній апсиді), в якому зберігають вбрання священнослужителів та священний посуд.

*4 Хорн - галерея або приміщення, розташовані на другому ярусі (або поверсі) християнської церкви, призначені для привілейованих осіб.

масивний верх. З наявної системи розпланування можна зробити висновок, що інтер'єр храму строго підпорядковувався центральному підкупольному простору. Кожну з трьох утворених нав завершувала півциркульна апсида^{*1}, а розміщена на головній осі - центральна - була найширшою. Саме в ній розташовувався вівтар^{*2}, а удвох бічних, як це прийнято в християнських храмах, жертвник і ризниця^{*3}. Нетиповим і унікальним для свого часу прийомом було включення

в планувальну структуру двох круглих веж перед західним фасадом Василівського храму, в одній з яких розмістилися сходи на хори^{*4}. Однією з причин їх появи В. Січінський вважає романські впливи на давньоруську архітектуру, які посилювалися на межі XII - XIII ст. у західноукраїнських землях [40, с. 36]. Цю думку свого часу, в другому десятилітті XX ст., також висловлював відомий дослідник ранньохристиянського та візантійського мистецтва І. Грабар [9].

Про об'ємну композицію будівлі станом на кінець XII ст. доволі важко скласти точне і достовірне уявлення. У відомих джерелах, зокрема літописах, не зустрічаємо відомостей щодо її зовнішнього вигляду та особливостей інтер'єру.

Історичним фактом залишається неодноразове знищення храму в порівняно короткий проміжок часу після його будівництва. Двічі протягом XIII ст. святиня була перетворена в руїни: у 1240 р. під час нашествия Батия і захоплення Овруча церква Святого Василя була пограбована і сплюндрована, а в 1299 р. вже відбудоване квітуче місто ще раз зазнало руйнування від татаро-монгольської навали [28, с. 89].

Нещастя переслідували святиню і надалі. Вже у 1320 р. литовський князь Гедимін почав війну проти київського князя Станіслава. Важливим форпостом на його шляху до Києва був добре захищений і зміцнений Овруч, який обороняв підступи до стольного граду з північно-західної сторони. Осадивши місто, Гедимін зламав відчайдушну оборону мешканців і в незвичний спосіб покарав їх за спротив: було зруйновано головний храм міста – Василівський. Це сталося 1321 р.

Тривалий період забуття протягом наступного, XV ст., не став фатальним для церкви Святого Василя. Її суворі й величні руїни, огорнуті таємничістю і загадковістю, були благодатним ґрунтом для творення численних оповідей про славне минуле. Півтисячоліття передавалася з покоління в покоління історія заснування храму, чим стверджувалося його непересічне значення як однієї з духовних святинь православних. Так, у XVI ст. поміж городян поширилися чутки, що вночі серед старих церковних стін чується спів, а повітря наповнюється неземними пахоцями. Тоді ж людським коштом на стародавніх мурах було зведено невелику дерев'яну церкву. Через деякий час будівля згоріла, а замість неї ще до запровадження церковної унії 1596 р. була збудована нова [8, с. 2].

Протягом XVII і майже всього XVIII ст. (до 1762 р.) дерев'яна церква функціонувала як православна [27, с. 112], а потім перейшла у підпорядкування греко-католицької церкви. В бурхливому вирі повстання гайдамаків 1768 р., яке поширилося на Київське, Брацлавське, частину Пдбільського і Волинського воєводств Речі Посполитої, серед сотень інших постраждала і ця будівля. На жаль, не маємо докладної інформації про характер і масштаби руйнувань, проте, відомо, що церква була пошкоджена, але невдовзі відновлена, залишаючись гре-

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ:
ЗАСНУВАННЯ, РУІНА

ко-католицькою. Проіснував храм до 1784 р., коли був розібраний у зв'язку з ветхістю будівлі [8, с. 2]. Замість нього заплановано збудувати новий – на іншому, безпечнішому місці. А 25 серпня 1795 р. ігуменом Ржищівського Преображенського монастиря Гервасієм Василівський храм, у руїнах якого здійснювалися богослужіння, був повернений в лоно православної церкви [27, с. 113].

Рис. 12.
*Руїни церкви
Святого Василя.
Гравюра 2-ї
половини XIX ст.*

З одного боку, дивовижним видається той факт, що протягом трьох років після повернення храму православним (до 1798 р.) під склепіннями^{*1} напівзруйнованої будівлі в сонячні дні та негоду лунали проповіді священиків і хори вірних. З іншого – розуміємо, що функціонування кожної культової будівлі, а тим більше такої ідеологічно значущої, як Василівська церква, наприкінці XVIII ст. було вагомим чинником процесу ревіндикації храмів і, одночасно, переходу населення, «совращенного лествю и насиліем с пути правого в соединение с римскою верою», у православія [45, с. 493].

Після заборони 1798 р. проводити служби в давній кам'яній церкві Святого Василя, у 1801 р. всі найцінніші предмети були

*1 Склепіння – конструкція покриття чи перекриття, геометричні форми яких утворені криволінійною поверхнею. Існує багато різновидів.

перенесені до соборної Миколаївської церкви. Серед багатого церковного начиння – срібні чаші, дискос^{*1}, 2 хрести, один з яких з підніжжям, кадильниця. Очевидно, що неабияку історичну і мистецьку цінність мали й ікони, зокрема, «Богоматері на дошці з шатами, ветхі різного сорту на полотні і дереві іконописання старовинного, одна намісна Богоматері зі срібною короною, дві ікони Василя Великого з коронами ж і Сходження Святого Духа з короною, що стояла над царськими вратами» [27, с. 113]. Поряд з церквою розташовувалась дерев'яна дзвіниця. Зважаючи на її аварійний стан, у Миколаївську церкву були перенесені й мідні та чавунні дзвони, один з яких був відлитий 1649 р.

Усім миром парафіяни Василівської церкви прагнули знову відродити свою святиню. На пожертви прихожан, з-поміж яких заможна верства становила зовсім незначний відсоток, були закуплені матеріали на будівництво нового дерев'яного храму. Проте громада не змогла отримати дозвіл на будівництво через діючу в Російській імперії заборону зводити храми з дерева. Не було потрібних коштів і на впорядкування руїн кам'яної княжої церкви. Отже, придбаний будівельний матеріал кілька років пролежав без ужитку, а кошти, зібрані на церкву, роздали людям у борг.

Церковні землі Василівського храму передали в користування соборній Миколаївській церкві, чим фактично була визначена доля давніх руїн: єпископ Волинський Амвросій видав розпорядження про «збереження стін кам'яного храму в їх теперішньому стані» [27, с. 113].

Дійсно, протягом наступних десятиліть лише час владарював над руїнами церкви Святого Василя, втім не завдаючи їм особливої шкоди. До подальшої руйнації будівлі спричинили археологічні розкопки фундаментів храму, що проводились 1842 р. Метою тих розкопок було віднайдення наріжного каменя, який закладався під вівтарну стіну зі східного боку храму. Внаслідок очевидних недоліків у технології ведення робіт обвалилися склепіння церкви, впала південна стіна. На своєму місці залишилися лише східна стіна з триапсидальним завершенням, незначний фрагмент західного муру та північний бік муру з аркою перед входом у вівтар.

*1 Дискос - у православній церкві одна з літургійних посудин. Являє собою блюдо на ніжці із зображенням сцен із Нового Завіту.

Перед очима мешканців Овруча і мандрівників поставала жалюгідна картина занедбаної святині, рештки якої височіли над засипаною будівельним сміттям місциною.

Священик В. Поярков з боєм повідомляв у «Волинських єпархіальних відомостях»: «Руїни храму і після настільки невеликого дослідження zostалися неогородженими. Цегла розкрадалася. Над вівтарною стіною звив гніздо лелека, ввизу

Рис. 13.
*Каплиця Святого
Василія поруч
з руїнами храму.
Фото кінця ХІХ ст*

між розвалинами блукали кури, свині, собаки... Зрідка від нудьги потрапляв сюди проїжджий, очікуючи коней, не знайшовши собі цікавішого заняття, крім того, щоб видряпати своє ім'я на віковичних стінах давньої святині» [31, с. 142].

Майже через двадцять років після першої спроби археологічних розвідок довкола будівлі, влітку 1860 р., на підставі клопотання Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора І. І. Васильчикова російський імператор Олександр II розпорядився провести збір коштів по всій території Російської імперії на відновлення Василівського

храму в Овручі. Пожертв надійшло не так багато, як очікувалось – 13 тис. руб. Як з'ясувалося пізніше, такої суми було зовсім недостатньо для повного відновлення і оздоблення святині [31, с. 142].

На жаль, невідомо ким і коли був виконаний проект відновлення пам'ятки, схвалений у 1864 р. Кошторис на проведення робіт доручили скласти завідувачу церковно-будівельних робіт Волинської губернії О. Ертелю. Після огляду руїн будівлі О. Ертель дійшов висновку, що відбудова церкви була б не відновленням давньої святині, а фактично будівництвом нового храму на старому місці. Тому чиновник запропонував замість зведення нової будівлі просто привести в належний стан руїни, огородити їх, а в пам'ять про святість місця збудувати поряд зі старими стінами меморіальну каплицю^{*1} [7, с. 349]. До рекомендацій О. Ертеля прислухались: для запобігання подальшому руйнуванню того, що залишилось від церкви, залишки стін були зміцнені металевими в'язями і покриті залізними відливками для захисту від непогоди, прибране сміття з церковного подвір'я, а територія давньої будівлі обнесена дерев'яним парканом. Через декілька років огорожу замінили на чавунну.

У 1876 р. на північ від старого храму збудували кам'яну каплицю на честь Святого Василя Великого [8, с. 5]. Після церемонії освячення, що відбулася в жовтні 1877 р., сюди перенесли ікони і речі, які, за переказами, збереглися від кам'яного храму Рюрика Ростиславича, а до цього перебували в декількох овруцьких церквах; давня храмова ікона Святого Василя ще у 1874 р. була передана до новозбудованого Кафедрального собору м. Житомира^{*2}. Над прадавніми руїнами влаштували дерев'яний навіс.

*1 Каплиця – невелика храмова споруда без вівтаря.

*2 ЦШАК. – Ф. 442. оп. 532, спр. 181. – Арк. 20.

Відбудова храму на початку ХХ століття

агальновідомо, що саме друга половина ХІХ ст. знаменується активізацією краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Волині, коли до вивчення історії, архітектурної та мистецької спадщини минулих століть долучилися визнані й молоді фахівці в цих галузях. У співдружності зі священнослужителями і за підтримки офіційної влади в Російській імперії була розпочата грандіозна за масштабами пошукова робота стосовно пам'яток старовини. Підйом зацікавленості світських і церковних властей Росії пам'ятками православного культового зодчества давньоруського періоду та часів Галицько-Волинського князівства, на нашу думку, мав кілька причин.

По-перше, пов'язувався з утвердженням ідеї одвічної належності західних губерній Російській імперії, яка ґрунтувалася «не лише на одному завоюванні, але впливає з притаманних усьому західному краю основних російських начал та з самого складу історичного життя Росії» [30, с. 1].

По-друге, інтерес до історичної і культурної спадщини, викликаний суспільним підйомом у Російській імперії після перемоги в російсько-французькій війні кінця 1812 – початку 1813 рр., виник у середині ХІХ ст. і охопив значний масив пам'яток княжої (давньоруської) доби Х–ХІІІ ст. Зростанню масштабів вивчення минувшини сприяла також тема народу і народності в мистецтві та архітектурі, яка дебатовалася в мистецьких, літературних колах Росії протягом усього ХІХ ст. Активні процеси пошуку національного стилю, його первообразу стали поштовхом для розвитку національної традиції в зодчестві Росії середини та другої половини ХІХ ст., яка спиралася б на архітектурний прототип (зокрема, давньоруські пам'ятки і архітектуру Московської держави ХV–ХVІІ ст.).

За ініціативою Імператорської археологічної комісії, створеної 1859 р., в українських землях, що перебували у складі Ро-

сійської імперії, була розпочата робота з обстеження та вивчення старовинних будівель, обґрунтування доцільності ремонтних і реставраційних робіт. Сучасна українська дослідниця С. Гаврилюк відзначає посилення ролі Археологічної комісії в проведенні пам'яткоохоронних заходів після царського указу від 11 березня 1889 р. Одним із пунктів цього документа встановлювалося, «реставрацію монументальних пам'яток старовини проводити за попередньою угодою з Імператорською археологічною комісією і після узгоджувати її з Імператорською академією мистецтв» [7, с. 304]. Для нагляду за ходом ремонтно-реставраційних робіт при Археологічній комісії у 1902 р. до штату було введено посаду архітектора.

Особливу увагу пам'яткоохоронній проблематиці приділяли й учасники загальноросійських археологічних з'їздів, перший з яких відбувся 1869 р. в Москві. Зокрема, під час його роботи значний інтерес аудиторії викликав виступ голови Віленської археографічної комісії Я. Головацького, який обґрунтував важливість популяризації результатів досліджень, у тому числі публікацією альбомів літографій «Памятники старины в западных губерниях империи» [30, вип. III, IV]. У своєму коментарі промовець наголосив: «Хоча пам'ятки давнього церковного зодчества збереглися переважно в руїнах або навіть були оновлені, однак при нестачі цілісних споруд і вони можуть слугувати поясненню багатьох питань із галузі руської архітектури» [7, с. 273]. Таке твердження, за своєю суттю, було визнанням спадкоємності в розвитку архітектурних форм і необхідності її врахування при реконструкції або реновації будівель.

Однією з інституцій, яка займалася пошуково-дослідницькою діяльністю, стало Волинське єпархіальне Володимир-Басилівське братство, створене в 1887 р. Братство ставило перед собою завдання підтримки та відновлення об'єктів, які історія пов'язувала з київським князем Володимиром Великим. На початковому етапі Братство спрямовувало свої зусилля на збір коштів для відбудови Успенського (Мстиславого) храму у Володимирі-Волинському.

Важливу роль у розширенні ареалу краєзнавчих досліджень у сфері духовництва відіграло призначення на Волино-Жито-

мирську єпархію в грудні 1889 р. архієпископа Модеста (в миру – Данило Стрельбицький) [22, с. 43]. Призначення збіглося в часі зі святкуванням 900-річчя Волинської єпархії. Завдяки своїй щирій зацікавленості старожитностями владика доклав чимало зусиль до організації реставрації, відновлення та будівництва церков, накопичення цінних предметів старовини у новоствореному 1893 р. Давньосховищі старожитностей, яке розташувалося в губернському Житомирі. У своїй промові на відкритті Давньосховища відомий волинський краєзнавець О. Фотинський (1863–1931 рр.) – невдовзі голова цього закладу – говорив про потребу дослідження і збереження об'єктів і предметів старовини. Серед пам'яток церковної архітектури, що потребують першочергової уваги, він виділив храми у Володимирі-Волинському, Овручі та Острозі [7, с. 188]. Пізніше з ініціативи архієпископа Модеста єпархіальним архітектором Ф. Афанасьєвим були проведені розкопки, спрямовані на дослідження підвалин та мурів овруцького Василівського храму.

Детальне обстеження руїн дало певний матеріал для з'ясування архітектурно-планувальних, конструктивних особливостей храму і стало основним підґрунтям для виконання перших проектів його реставрації. Відразу потрібно відзначити, що архієпископ мав намір збудувати на місці давньої будівлі нову, більшу за розмірами, але цей задум не був реалізований [31, с. 142].

Черговий огляд руїн Василівської церкви здійснив 21 червня 1889 р. молодший архітектор Волинського губернського правління В. А. Безсмертний. Як фахівець він визнав за необхідне зміцнити їх, влаштувавши дах над мурами та огорожу навколо. Ним же був складений проект і кошторис на виконання цих робіт^{*1}. Запланований ремонт тривав протягом 1890–1891 рр.

Новий Волинський архієпископ Антоній (Храповицький), призначений на цю посаду після смерті Модеста 1902 р., також виявив неабиякий інтерес до ідеї відбудови Овруцької святині. Невдовзі після початку своєї діяльності на волинській кафедрі Антоній відвідав Овруч і оглянув давні руїни. На рішення архієпископа розпочати термінове відновлення церкви Святого Василя вплинули й інші чинники. Крім вищезазначених – історичного та

*1 ЦДАК – Ф. 442, оп. 575, спр. 1. – Арк. 218 зв., 231.

релігійного, що мали визначальне суспільно-ідеологічне значення, йшлося про обітницю відновлення храму за сприятливе закінчення російсько-японської війни, яка розпочалася в січні 1904 р.¹ На річному зібранні Волинського єпархіального Володимир-Василівського братства 2 лютого 1904 р. було постановлено «прийняти на себе турботи по відновленню древнього Овруцького храму» [31, с. 142]. Архієпископ Антоній звернувся за підтримкою до

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

¹ ЦДАК. – Ф. 442,
оп. 641, спр. 35,
ч. 1. – Арк. 5 зб.

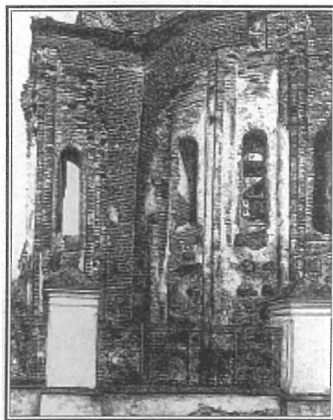

Рис. 14.
*Руїни церкви
Святого Василія.
Акварель,
1880-ті роки*

Святійшого Синодута Імператорської археологічної комісії. Братство ж у подібному зверненні до цих інституцій висловило прохання про направлення архітектора-археолога для складання плану зруйнованої будівлі та кошторису її відбудови.

Археологічна комісія підтримала клопотання і у квітні 1904 р. в листі до Синоду повідомила, що «зі свого боку дозволяє собі вказати на відомого реставратора Володимир-Волинського собору академіка архітектури Г. Котова як найбільш придатну особу для наукового дослідження руїн названого храму і для складання проекту його реставрації» [7, с. 349]. Проте Г. Котов не зміг приїхати до Овруча і запропонував Археологічній комісії

для обстеження церкви Святого Василя кандидатуру випускника Петербурзької академії мистецтв Олексія Вікторовича Щусева (1873–1949 рр.). Після схвалення такої пропозиції в червні 1904 р. Синод відрядив О. Щусева для дослідження Овруцького храму [2, с. 18]. Архітектор повинен був визначити вартість реставраційних робіт, а також вести нагляд за їх виконанням. На місці О. Щусев вивчив руїни та виконав детальні обміри. Якість

Рис. 15.
*Східний фасад
церкви Святого
Василя.
Фото до початку
реставраційних
робіт*

і докладність фіксації всіх деталей – «до цеглини» – визначила проведені роботи як взірцеві у своїй галузі. Узагальнені результати обмірів дали змогу скласти доволі чітке уявлення про особливості давньоруської будівельної техніки, художнього оздоблення і принципових засад формування архітектурного образу храму. За підрахунками О. Щусева видатки на реставрацію мали становити приблизно 100 тис. руб.

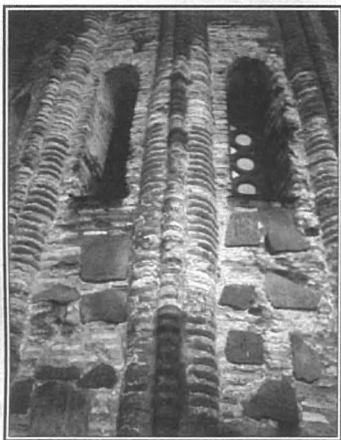
При огляді й обмірах руїн церкви Святого Василя, виконаних О. Щусевим, було зафіксовано, що розміри княжого храму в плані складали 24 аршини^{*1} довжини і 14 – ширини, товщина стін сягала 1,5 аршина. При муруванні використовувалася нова

*1 Аршин – російська міра довжини, у XIX – на початку XX ст. становила 71,12 см.

рівношарова техніка кладки. Ця техніка, як відомо, у XII ст. замінила старий спосіб – кладку з прихованим рядом. У рівношаровій кладці всі ряди цегли – плінфи^{*1} доходять до поверхні стіни, внаслідок чого на фасадах утворюються горизонтальні смуги – ряди цегли та рівні їм за товщиною шви розчину. Перев'язка швів при такій системі кладки досягалася поворотом цегли – «тичком» або «ложком». Потрібно зазначити, що в такий

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛИЯ В ОВРУЧІ

*1 Плінфа – плоска випалена великорозмірна цегла, яка застосовувалась у будівництві в Київській Русі.

Рис. 16.
*Фрагмент
кладки віетарної
апсиди*

спосіб було зведено, наприклад, чернігівські храми: собор Єлецького монастиря, Іллінську та Борисоглібську церкви, Успенський собор у Володимирі–Волинському та ін. [33, с. 76].

Проте рівношарова система кладки не давала таких різноманітних декоративних можливостей, як застосовувана раніше. У Василівській церкві в Овручі при збереженні всіх основних конструктивних особливостей нової техніки будівництва з'явилася нова риса, яка компенсувала об'єктивну мінімізацію оздоблення, – поверхні стін декорувалися вставками великих, червоного кольору, каменів неправильної форми зі шліфованою поверхнею. Такий прийом був характерним і для гродненської школи давньоруського зодчества

*1 Аркатура (аркатурний пояс) – декоративний мотив у вигляді ряду глухих арокоч.

*2 Карниз – 1) верхня частина антаблемента; 2) верхній горизонтальний виступ на стіні, що підтримує звис покрівлі та захищає стіну від стічної води.

*3 Пільстра, пільстра – плоский вертикальний виступ на поверхні стіни, який повторює елементи та пропорції колони архітектурного ордера.

*4 Портал – парадний архітектурно оформлений вхід до будівлі.

*5 Підпружні арки – арки, що спираються на стовпи або стіни, які підтримують склепіння або вітрила барабана.

*6 Фреска – монументальний живопис, основні тонни якого виконані водними фарбами по сирому вапняному тиньку. Детальна проробка звичайно виконується вже по підсохлому тиньку в теперішній техніці.

[33, с. 77], з тією відміною, що в Овручі застосовано каміння лише одного кольору і воно не було полірованим, як у Гродно [19]. Дослідження показали, що фасади не штукатурилися, а спосіб кладки залишався одним із засобів створення ритмічного ладу стін.

Були виявлені особливості у підходах до декорування фасадів, зокрема аркатурні^{*1} фризи в карнизній^{*2} частині збережених мурів, розчленування стін по вертикалі романськими півколонками замість звичних для давньоруської архітектури пільстрів^{*3}. Такі ж колонки оздоблювали західний перспективний портал^{*4}, перекритий аркою півциркульного обрису. Водночас, як зазначають Ю. Асеев і В. Харламов, профіль порталів розвинутий, близький до ранньоготичних і різко відрізняється від романських порталів попереднього стилю [19].

До приміщення Василівської церкви можна було потрапити ще через двері, розташовані у північній та південній стінах по поперечній осі храму. Їх сліди виявили під час огляду руїн. Збережені фрагменти стін прорізалась типовими для архітектури княжої доби вікнами у вигляді вузьких однопролітних арок. Тут застосовувались вікна з паралельними цоками та з амбразурами, що розширювалися як назовні, так і всередині будівлі. На цоках вітарних вікон частково вціллі орнаменти, виконані коричневою фарбою на білому тлі. Самі ж віконні прорізи Овруцького храму в давньоруські часи закривались дерев'яними віконницями, які являли собою тесану дубову дошку з трьома круглими отворами в ній, закритими замість скла бичачим міхуром [8, с. 4].

На внутрішній поверхні стін, підпружних арок^{*5} і вівтарній апсиді збереглася штукатурка з фрагментами оригінальних фрескових^{*6} розписів, де ясно прочитувались зображення Богородиці та Святого Миколая. Впродовж століть фарби не втратили свій колір, збереглася й позолота. Можна було розгледіти і декілька зображень святих над престолом та на медальйонах у вівтарі, але стан живопису був значно гіршим [28, с. 88].

До початку дослідницьких робіт серед уламків конструкцій церкви Святого Василя часто знаходили й керамічні глечики – голосники. Відомо, що в давній Русі їх часто використовували як для покращення акустичних властивостей приміщень, пере-

критих склепіннями, так і для зменшення ваги самих склепінь. Такі прийоми застосовувались у візантійському зодстві й походили ще з античності. Голосники, які були виявлені у верхніх частинах стін Василівського храму, мали витягнуту форму і пряме горло, засвідчуючи тим самим місцеве походження.

Щодо конструктивних особливостей, то дослідження, проведені О. Щусевим 1904 р., зафіксували відсутність будь-яких мета-

Рис. 17.
*Фрагмент
західного фасаду
храму*

левих елементів у структурі стін і збережених арок. У товщі мурів церкви Святого Василя були виявлені залишки дерев'яних дубових в'язей, що розміщувалися в кілька ярусів. Імовірно, що вони утворювали суцільний пояс, який облямовував будівлю, забезпечуючи її міцність та запобігаючи руйнуванню при нерівномірному осіданні фундаментів або деформаціях. Одночасно в'язі відігравали роль затяжок в основі підпружних арок, на які встановлювався підкупольний барабан¹. Сучасний російський архітектурознавець П. Рапопорт припускає, що в'язі, які проходили через інтер'єр храму, могли бути оформлені різьбленням або живописом і використовувалися як один з елементів художнього

¹ Барабан (підбаник, тамбур) – вертикальна циліндрична частина завершення споруди під банєю, прорізна вікнами.

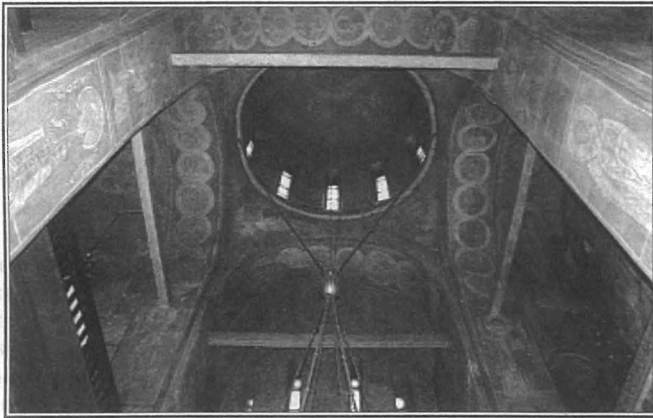
оформлення внутрішнього простору [33, с. 89]. У Василівській церкві на збережених елементах були виявлені лише сліди їх побилення вапняним розчином. Дерев'яні балки застосовувалися також для підтримування хорів у храмі. Загалом практика закладки елементів з деревини у конструкцію культових будівель була досить розповсюдженою протягом усього домонгольського періоду розвитку давньоруської архітектури. Вони виявлені в Десятинній і Кирилівській церквах та Софійському соборі в Києві, П'ятницькій та Іллінській церквах у Чернігові та ін.

На основі дослідницьких матеріалів узимку 1904–1905 рр. О. Щусев узявся за виконання першого власного проекту реконструкції храму. Архітектор обрав стильовий метод реставрації, вважаючи, що найприйнятнішими для відновлення церкви Святого Василя в Овручі будуть «візантійські» форми. Архітектурно-стилістичний зв'язок з цією традицією став очевидним під час обстеження будівлі. Найбільшою проблемою для майстра виявилось проектування завершення. Проведені дослідження не дали точних відомостей про характер і кількість глав у давній Василівській церкві. Керуючись професійною інтуїцією, зодчий припустив, що одноглавий храм не матиме високих живописних і пластичних якостей на відміну від п'ятиглавого [2, с. 18]. Однак саме п'ятиглав'я стало приводом для серйозних дискусій: фахівці з Археологічної комісії справедливо вважали, що така кількість куполів не була характерною для давньоруської архітектури кінця XII ст.

Проти прийняття до реалізації запропонованого проекту був і Петро Покришкін (1870–1922 рр.) – член Археологічної комісії, її перший і єдиний штатний архітектор, що залишався на цій посаді до 1917 р. Ознайомившись із кресленнями, він словився доволі різко: «художник-реставратор... очевидно, прокладає свій особистий шлях, не визнаючи себе цілком зобов'язаним слідувати відомим у науці відповідним до епохи і стилю архітектурним формам» [16, с. 5]. Проте на цьому етапі 12 квітня 1905 р. проект реставрації був схвалений Комісією в цілому [7, с. 350]. Разом з тим під час обговорення проекту Археологічна комісія запропонувала розташувати нову будівлю «не на руїнах храму,

які дуже бажано зберегти в недоторканності як неоціненний і нічим не замінний матеріал для наукових досліджень усіх часів, але десь по сусідству з існуючими розвалинами» [8, с. 10].

Техніко-будівельний комітет господарського управління при Синоді розглянув проект О. Щусева, визнав правильність технічних рішень, застосованих у документації, наголосивши на необхідності якомога якіснішого виконання усіх будівельних

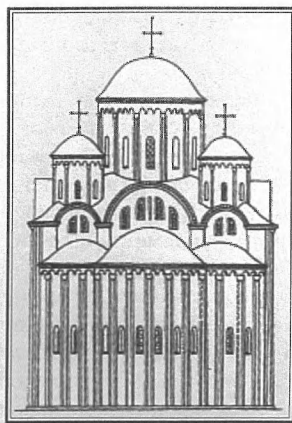

Рис. 18.
*Під купольний
простір церкви.
Сучасне фото*

робіт. Комітет не погодився з рекомендаціями Археологічної комісії, сформулювавши свою думку щодо цієї проблеми так: «...існуючі частини храму краще збережуться як частина цілого, будучи зміцнені при реставрації і захищені від подальшого руйнування, пов'язані з іншими частинами храму» [8, с. 10]. Обґрунтування техніко-будівельного комітету, очевидно, задовольнило Археологічну комісію і саме такий варіант реставрації наприкінці 1906 р. отримав від неї остаточне «благословення». Без зволікань на місці був сформований будівельний комітет, який складався з членів ради Володимир-Василівського братства. На нього покладались усі турботи з організації відбудови.

Цікаво, що свої міркування щодо майбутнього відновлення храму на сторінках журналу «Старые годы» (№ 6, 1907 р.) висловив видатний російський художник М. К. Реріх (подаємо мовою оригіналу): «По отношению ко всякому значительному памятнику старины нельзя понятие реставрации разуметь иначе как подержание. Конечно, да. Могут ли быть универсальные правила для такой «реставрации»? Конечно, нет. Каждый случай требует

Рис. 19.
*Перший проект
відновлення церкви
Святого Василя.
Архітектор
О. Щусев.
1904-1905 рр.*

своего особого обсуждения. Это обсуждение вовсе не производил «вкуса». Складывается оно из самого точного взвешивания всевозможных исторических и художественных соображений. Не «вкусом» обусловлена точность этих весов, а вдохновенностью убеждающего, проникновением и знанием творящим.

В Овруче на месте известных развалин храма строится новый храм, причем А. Щусев, полный уважения к древним останкам, при надстройке показывает на всех стенах точную границу развалин, отступая к новой кладке на один кирпич от прежних оснований стен. Можно ли смотреть на «постройку» в Овруче как на «реставрацию»? Конечно, нельзя. Можно смот-

реть только как на новый храм, возникший на старом освященном месте по древнему плану. Среди многообразных случаев наших «псевдореставраций» постройка в Овруче является примером того, что может и должно быть обсуждаемо лишь как вновь сооружаемое художественное целое».

20 травня 1907 р. розпочались реставраційно-відбудовчі роботи [7, с. 351]. Записка про хід і характер археологічних розкопок на їх початковій стадії, складена О. Щусевим і опублікована російським дослідником К. Афанасьєвим, свідчить про власні унікальні відкриття, методику реалізації плану реставрації та співпрацю з П. Покришкіним: «Тут я послідовно опишу загальний хід розкопок, що йшли по тих стінах, які були намічені в плані реставрації. Глибокі розкопки до материка 4-х пілонів, намічених в плані реставрації, знайшли на тих самих місцях давні фундаменти пілонів, складених з неправильних шматків червоного кременистого місцевого пісковика, і просто залитих розчином. Давній фундамент йшов просто до материка, тобто на глибини 3 аршин від лінії давньої підлоги.

Надзвичайно важливо визначити справжню лінію підлоги, для цього послідовно були зняті наносні верстви землі, які і виявили в прольоті північних дверей частину червоної плити, вмурованої одним кінцем у стіну. Різниця знайденого рівня підлоги від наміченого на реставраційному кресленні виявилася незначною – всього на 0,08 м вище рівня, який припускався.

Очистивши місце від наносного ґрунту і зваливши останній в яр, що прилягає до розвалин із західної сторони, завдяки чому площа перед західним входом збільшилася (яр, за словами старожилів, утворився всього 60 років тому, раніше його не було, а тому засипка його допомогла реставрації), приступили до виїмки землі під нові фундаменти, намічені реставрацією, а саме – південної стіни і західної. А також до підводки фундаментів під існуючі розвалини.

Підводити фундаменти під настільки неміцні стіни було справою небезпечною і важкою, особливо при наявності дуже поганих мулярів, які зовсім не мали поняття про таку роботу. Програма робіт була наступна: виїмати через кожні три години по

шматку давнього фундаменту шириною два аршини, починаючи з південно-східного кута апсид, підробляти новий фундамент з буту (місцевого червоного кварциту на цементі) і, підходячи фундаментом під давню стіну, підбивати під неї бетонну масу залізною трамбовкою. Такий фундамент не повинен був дати осадку. А тому древні стіни повинні на нього сісти, не давши тріщин.

Рис.20.
*Розкопки
П.Покришкіним
зруйнованих стін.
Фото 1907 р.*

Просуваючись ровом до південно-західного кута, на глибини півтора аршина від лінії древньої підлоги натрапили на круглий стовп, обкопавши який, знайшли фундамент по колу...

Все знайдене старанно обміряно і нанесено на креслення. Фундамент башт на 12 вершків^{*1} мілкіший загального фундаменту.

Знайдений фундамент башти на південно-західному куті храму примушує припустити таку ж на північно-західному куті, що розкопками підтвердилося.

Знайдені рештки фундаментів башт, залишки давньої кладки, одночасної з кладкою храму, дають дуже цікаве висвітлення архітектури храму. Він мав на кутах західного фасаду дві давні

^{*1} Вершок - російська міра довжини, становила 4,5 см.

башти, подібно до собору в Чернігові. Звичайно, припущення про його п'ятиглав'я тоді саме по собі відпадає, бо не могло бути такої кількості глав на невеликому храмі, що має ще дві башти.

...До приїзду (повторного) Покришкіна мною була розкопана площа по схилу на південь від храму, що безпосередньо прилягає до фундаменту. На цю сторону, переважно, і впади стіни башти і були вкриті з бігом часу шаром наносної землі. Розкопки площі позначили ясно усі місця стін, що впали, і башти їх добре можна було розрізнити і знаходити деталі, які сприяють з'ясуванню фасаду реставрації.

Покришкін рішуче розкопав частину стін, що впали, і знайшов цікаву деталь арочного карнизика, а під ним два ряди цегли в ялинку. Розташування точно визначається знайденою під ним перемичкою вікна, а тому на фасад він наноситься на цілком визначене місце.

Частини арочного карнизу і раніше були знайдені при розкопках.

Зважаючи на те, що проект реставрації, завдяки виявленим розкопками знахідкам, повинен буде змінитися, було вирішено в нинішньому будівельному сезоні тільки обмежитися підводкою фундаментів і виведенням частини нових фундаментів під пілони і південну стіну до башти, а також продовжувати кладку чотирьох пілонів до висоти вітрил^{*1} в куполі і кладку частини південної стіни^{*2}, що і було зроблено, і чим закінчені були роботи в кінці вересня 1907 р.

Зі свого боку, бажаючи висвітлити і для себе, і для суспільства таку цікаву справу відновлення древньої пам'ятки, я в кінці липня звернувся з листами до деяких поважних газет і журналів з описом виявлених розкопками цікавих частин храму і пропозицією особам, які зацікавляться прийхати і подивитися на розкопки; крім того, звертався з листами до деяких вчених. На жаль, ніхто не прийїхав і було би бажано, щоб до початку будівельних робіт особи, які стоять на чолі справи реставрації, постаралися б зі свого боку запросити на місце в Овруч деяких видатних археологів і вчених для детального вивчення розкопок з різних сторін.

Протягом зими цього року планую розробити проект реставрації відповідно до з'ясованих даних» [2, с. 18–19].

Найперше під старі стіни було підведено новий фундамент.

*1 Вітрило (парус) – частина купольного склепіння, сферичний трикутник, що забезпечує перехід від квадратного в плані підкупольного простору до круглого кільця барабана купола.

*2 На момент завершення робіт у 1907 р. пілони були виведені на висоту до 4,5 сажня, а південна стіна – на висоту 5 аршин (ЦДДАК. – Ф. 725, оп. 1, с. пр. 6).

«Реставрація цього найдревнішого храму, – читаємо в «Історії російського мистецтва», – являє цілком винятковий інтерес як за прийомами, вперше застосованими в цій галузі, так і за тими науковими даними, що виникли внаслідок розкопок і строгих вимірів, які передували початку самих будівельних робіт. Реставратор поставив собі за мету включити існуючі руїни стін у той храм, що повинен був з'явитися після реставрації; при цьому в нові стіни йому вдалося включити не тільки залишки древніх стін, які ще стояли, а й усі ті конструктивні частини їх – арки, карнизи і навіть окремі групи цегли, що були знайдені в землі, іноді на значній глибині. При цих розкопках, якими керував П. П. Покришкін, вдалося по віддалях, які відокремлюють кожную групу цегли від стін, з безумовною точністю визначити висоту їх на стіні, і таким чином поступово вирости стіни цілого храму» [9, с. 154].

На момент приїзду до Овруча 1907 р. П. Покришкін мав незаперечну наукову і фахову репутацію. Різносторонність інтересів та широта знань вченого-реставратора давали можливість займатися не лише архітектурними проблемами: як один з найвидатніших знавців іконопису та церковної старовини він нерідко брав участь у роботі різноманітних комісій з реставрації ікон, розробляв методику реставрації темперного живопису та різьблення по дереву.

Працюючи над реставрацією церкви Святого Василя в Овручі, О. Щусев разом з П. Покришкіним розробили оригінальний метод розрахунку траєкторії падіння фрагментів стін під час руйнування, який базувався на залежності між віддаленістю падіння окремих фрагментів стін і висотою їх розташування на вертикальній стіні. Новий підхід при піднятті стін дав змогу всі знайдені деталі встановити на свої місця [21, с. 43].

В археологічних розкопках був задіяний помічник О. Щусева, у той час ще студент третього курсу Академії мистецтв у Петербурзі, а в майбутньому відомий архітектор і художник Володимир Максимов (1882–1942 рр.) [23]. Як зазначає в листі-спогоді його син, під час робіт «під метровим шаром ґрунту з'явилися перед дослідниками стіна, яка ніби тільки що впала, зі склепінням дверей головного входу, а вище арки знаходилися три вузь-

ких щільних вікна. Коли почали розкривати ґрунт в середині храму, то тут яскраво і наочно проявились конструкції системи склепінь, а по центру красувалася кладка купола, що тримав шолом. Навіть кількість вікон можна було перерахувати по пальцях. Цього було достатньо, щоб визначити весь колишній вигляд храму» [12, с. 87]. В даному випадку відомості, передані зі слів безпосереднього учасника цих подій, можуть містити деякі неточності в деталях і суб'єктивне потрактування оповідача, проте, у цілому є важливим доповненням до фактологічного матеріалу щодо відбудови церкви Святого Василя в Овручі.

Величезний масив нової інформації, накопичений під час першого, порівняно нетривалого, етапу археологічних розкопок значно ускладнив і без того непросте завдання, яке стояло перед О. Щусевим. Разом з тим набуті вчепим нові знання про Василівський храм та розроблена нова методика реставрації – метод анастилозу [23, с. 14] – стали величезним якісним кроком вперед у розвитку історико-архітектурних досліджень у тогочасній Росії.

Новий проект реставрації Василівського храму О. Щусев виконав у зимку 1907–1908 рр. Радикальні зміни відбулися в об'ємному вирішенні. Виявлення контуру круглих веж та фрагментів їх стін стало для архітектора одним з аргументів на користь завершення храму однією главою. Не можемо не брати до уваги інформацію про відкриття В. Максимова: очевидно, знахідка фрагментів верхньої частини давнього храму остаточно схилила О. Щусева на користь такого рішення. Після представлення нового варіанта реконструкції на розгляд Археологічної комісії та наступного його розгляду проект був затверджений у березні 1908 р. [7, с. 352], а остаточно схвалення було отримане у травні цього ж року після деякого доопрацювання креслень відповідно до зауважень, висловлених Комісією, та позитивного відгуку академіка Г. Котова.

Навесні 1908 р. П. Покришкін ще раз відвідав Овруч для продовження розкопок. Як зазначав член-діловод будівельного комітету з реставрації овруцького храму Святого Василя І. Глаголев, тоді ж була детально обстежена південна стіна з «її несиметричними вікнами», досліджені особливості «обробки вікон східних тимпанів». У цілому ж розкопки виконували

лись так, що «стіна башти і південна стіна храму розбиралися на всю їх довжину поступово, по рядах цегляної кладки, ряди рахувались і викреслювались, камені ж, вставлені в кладку, затушовувались і наносилися в креслення; потім уже за кресленням і номерами вставлялися в стіну храму при її зведенні» [8, с. 16]. У такий спосіб вся стіна відтворювалася аж до карнизу і максимально точно. Архітектори В. Максимов та Л. Веснін,

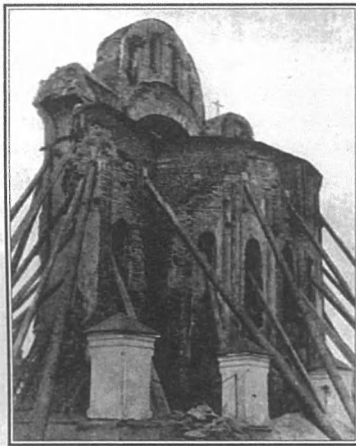
Рис. 21.
*Другий проект
відновлення
церкви
Святого Василя.
Архітектор
О. Щусев. 1908 р.*

які керували усіма роботами безпосередньо на місці, щомісячно повідомляли О. Щусева про виконане і надсилали до Петербурга докладні звіти і креслення.

Фасадну поверхню піднятих стін потрібно було оздобити відповідно до вцілілих зразків. Облицювання вели цеглою «старовинного зразка, на цементному з вапном розчині» з додаванням бітої білої і червоної цегли, чим досягалося «таке ж враження від швів, як і від давніх, місцями вставляли червоного кольору камені, розташовуючи їх групами, за зразком старих стін»^{*1}. Мурування виконували на змішаному розчині: одна частина вапна, три частини піску та одна сьо-

*1 ЦДАК – Ф. 442.
оп. 659, спр. 144. –
Арк. 6.

ма частина портландцементу. В кладці стовпів храму чергувалася цегла двох сортів: вироблена на місцевому цегляно-му заводі та міцніша, виписана з-під Києва зі ст. Буча. З цієї ж цегли вимувували тятиви підпружних арок. Залізні в'язі, розраховані на погашення розпору арок, довелося обшити дошками для імітації суцільного масиву деревини, як це було в давній будівлі.

Рис. 22.
*Руйни храму
до початку
реставраційних
робіт*

При зведенні склепінь над навами^{*1} застосували конструктивні новації, які дали змогу зменшити вагу конструкцій. Відповідно до проведених розрахунків для додаткового розвантаження арок їх товщина була зменшена до шести вершків, ізоляційний шар виконувався з корку і вкривався шаром алебастру. Для компенсації товщини склепінь і досягнення потрібної висоти будівлі над ними монтувалася кровляна система з дерев'яною обшивкою, вкритою шаром толю, на яку вкладалася металева покрівля.

Покрівлю головного купола, башт, апсид виготовили зі свинцевих листів – під час розкопок поряд з руйнами був знайдений фрагмент старого свинцевого даху^{*2}. Монтаж металу над усіма

^{*1} Нава (неф) – подовжене приміщення в церкві між двома паралельними рядами стовпів або колон.

^{*2} ЦДАК. – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 6.

вищеназваними елементами об'єму будівлі здійснювався по-склепінно; йому передувала лише обмазка склепіннь товстим шаром глини з подрібненою соломою і очеретом. Згодом храм засяяв новою позолотою головного купола. Золотіння виконав московський майстер М. Алексеїчев [8, с. 24].

О. Щусев надзвичайно прискіпливо поставився до розробки проектів усіх елементів і деталей, у тому числі й до відновлення

Рис. 23.
*Храм під час
відбудови*

дверей та вікон Василівського храму, прагнучи максимально підкреслити їх автентичність і забезпечити стилістичну єдність художнього образу. Поєднання етнографічних мотивів з давніми орнаментальними зразками яскраво проявилось в оформленні залізною «бронєю» дверних полотен, у характері оздоблення замків, засувів і ключів, які виготовили на найвищому мистецькому рівні. Віконні прорізи заповнили цільними дубовими дошками з круглими, як у давньоруському Василівському храмі, та трикутними отворами. Вся металева фурнітура виготовлялася в Санкт-Петербурзі, а віконне «бемське» скло – на донецьких скляних заводах [8, с. 18–19].

Підлогу вистелили з плит місцевого рожевого граніту на бетонній основі – кілька таких елементів збереглися ще з XII ст. Прямокутні камені різних розмірів щільно підганялися один до одного, утворюючи химерно неповторний малюнок. Усі гранітні плити, знайдені під час розкопок, були перенесені у святая святих храму – до старовинних стін апсид. У процесі реставрації підлоги використали також деякі новочасні прийоми: в її конструкції влаш-

Рис. 24.
*Північний
східний
портал.
Сучасне фото*

тували «жарові» і циркуляційні канали для проходження підігрітого повітря, яке подавалося з підвального приміщення, розташованого під нартексом. Такі ж канали для подачі теплого повітря безпосередньо в приміщення передбачили і в стінах храму [8, с. 21].

Під час дослідження віцілних фрагментів стін в їх верхній частині на рівні хорів виявили галерею. В процесі відбудови цей елемент був відтворений. Автентичний фрагмент, що зберігся в північному мурі, залишили в первісному вигляді без оздоблення. Як і в давній церковній будівлі, підлогу хорів змонтували на дубових брусах, вмурованих обома кінцями в північну і південну стіни.

*1 ЦДАК – ф. 442, оп.
659, спр. 144. – Арк. 16.

Ще до завершення відбудови на горищі овруцького Миколаївського собору знайшли давній хрест з трохи розширеними «по-візантійськи» кінцями, який і став прототипом для нового, встановленого 20 вересня 1908 р. на куполі відбудованого храму*¹.

Швидкому темпові відбудови та реставрації можна лише подивуватися, адже всі кладочні й покрівельні роботи були завершені до кінця жовтня 1908 р.

Протягом усього періоду відновлення храму Святого Василя, починаючи з 1904 р., тривала копітка організаційна робота, пов'язана зі збором коштів для проведення археологічних, проектних, будівельних, оздоблювальних робіт. Володимиро-Василівське братство в Житомирі, яке зініціювало відродження святині, на момент початку реставрації мало усвоєму розпорядженні 5 тис. руб., зібраних ще при архієпископі Модестові. Усвідомлюючи мізерність наявних матеріальних ресурсів, архієпископ Волинський Антоній переконав Святійший Синод видати наказ № 11455 від 13 листопада 1904 р., в якому, зокрема, говорилося: «... 2) дозволити продрукувати в «Церковних відомостях», а також в інших газетах на розсуд Житомирського Володимиро-Василівського Братства відозву про пожертвування на відновлення древнього Овруцького храму» [8, с. 7]. Мотивувалося це так: відновлена церква мала стати «незаперечним пам'ятником справжнього панування православної та російської народності в західній околиці вітчизни» [8, с. 7].

На жаль, проведений збір коштів, як і наступні, здійснені 1 січня 1907 р. і 1908 р. по всіх православних парафіях Росії, не внесли необхідної суми у скарбничку відбудови овруцького храму. Від членів Братства і жертводавців надійшло 13 тис. 800 руб., ще 21 тис. було асигновано на виплат протягом трьох років від Волинського губернського комітету у справах земського господарства [8, с. 16]. За ці кошти проводилися всі роботи у 1907–1908 рр.

23 травня 1908 р. за клопотанням владки Антонія справа завершення відбудови овруцької святині була взята під опіку імператора Миколи II*². Уже сам факт обдарування храму царською увагою і долучення першої особи держави до справи його відбудови змінив статус цього об'єкта. Не забарилася до-

*2 ЦДАК – ф. 442, оп.
659, спр. 144. – Арк. 16.

помога на реставрацію від Синоду у вигляді 20 тис. руб. та Волинського земства – ще 21 тис.^{*1}. «Найвища» підтримка проявилася у пожалуванні в листопаді 1910 р. 10 тис. руб. на виготовлення іконостаса^{*2}, придбання панікадила та підсвічника для Василівської церкви^{*3}.

1909 р. архієпископ Антоній у доповідній записці про фінансове забезпечення повідомляв, що зусиллями Братства на ре-

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

^{*1} ЦДАК – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 525 зв.

^{*2} Іконостас – у православному храмі декоративна стіна з іконами, що відділяє вівтар церкви від решти внутрішнього простору.

^{*3} ЦДАК – Ф. 725, оп. 1, спр. 6. – Арк. 53.

Рис. 25.
*Храм Святого
Василія після
реставрації.
Фото 1909 р.*

конструкцію було зібрано до 78 тис. руб., а найщедріші жертви надійшли від члена російської Державної Думи князя В. Волконського, родини Терещенків, смоленського поміщика князя Д. Лобанова-Ростовського^{*4}. З цього ж документа дізнаємося про завершення «начорно» всіх робіт.

Зробивши невеликий відступ від основної розповіді, зазначимо, що влітку 1909 р. на Волинь проліг маршрут для обстеження стану архітектурно-мистецьких пам'яток краю проф. Ф. К. Волкова (Ф. Вовка). Ось як висвітила цю подію губерньська газета «Жизнь Вольни» в кореспонденції від 7 листопада 1909 р. [15]: «Профессор Ф. К. Волков, производивший летом изыскания на

^{*4} ЦДАК – Ф. 442, оп. 641, спр. 35, ч. I. – Арк. 5 зв.

Вольни, подробно досліджував не тільки храми, но і колокольні їх і часовні (каплиці). Крім Ф. К. Волкова, на Вольни працювали Б. К. Реріх (брат М. К. Реріха – *Авт.*) і В. М. Максимов, переважно в околицях г. Овруча; во время производства ими реставрационных работ они собрали значительную коллекцию древностей. Все эти собиратели указывают, между прочим, на отрядный факт – заботливость вольнского епископа о хранении местных церковных памятников старины. Ф. К. Волков рассказал об архиепископе, спасшем один из древних храмов. Там выяснился и весьма печальный факт, что многие сельские священники, в особенности захолустных сел, считая неудобным хранить в православных церквях иконы и книги униатского письма, безжалостно их сжигают со всем тем, что напоминает собою эту эпоху. Рассказывают, что в одной из церквей недавно была сожжена какая-то толстая книга, которую никто не мог читать: ни студент, ни семинарист, приезжавшие в это село... Таким образом, постепенно стираются следы, могущие привести нас к началу русской истории. Духовным властям следовало бы оповестить по всем нашим селам, что есть у нас в Житомирском Церковном древлехранилище, есть Музей общества исследователей Вольни и что эти учреждения принимают, исследуют и хранят все остатки старины, из которых некоторые с археологической и исторической точки зрения поистине бесценны».

В «Правительственном вестнике» вміщено звіт про засідання Відділення російської і слов'янської археології Імператорського Російського археологічного товариства від 28 жовтня 1909 р. Зокрема, з нього ми дізнаємося, що другим після Ф. К. Волкова виступав Б. К. Реріх, який повідомив, що разом з В. М. Максимовим поблизу Овруча вони зібрали значну колекцію старожитностей, частину з яких продемонстрував під час своєї доповіді Б. К. Реріх. Знахідки були виявлені, як зазначив доповідач, у підвалах колишнього католицького собору та в ярах, що прилягали до Овруча. Деякі предмети дослідники придбали у місцевих селян. Серед колекції особливо увагу привертала срібні сережки зі скарбу, виявленого поблизу села Збраньки. У виступі Б. К. Реріх відмітив надзви-

чайну турботу про стародавні церковні пам'ятки архієпископа Антонія. Доповідач також ознайомив присутніх із світлинами стародавніх дерев'яних храмів Волині (нині зберігаються в архівах Санкт-Петербурга). Зберігся й запис обстеження Овруча 1909 р. Б. К. Реріхом, здійсненого на високому науковому рівні; в ньому відтворено тогочасний архітектурно-планувальний вигляд міста.

Як бачимо, зацікавленість краєм і його пам'ятками на початку ХХ ст. виявляло чимало дослідників.

Принагідно зазначимо, що участь у цій експедиції 24-річного Б. К. Реріха окремі дослідники помилково приписували його братові – відомому російському художнику М. К. Реріху і навіть помилково припускали вірогідність участі останнього у розписах фресок Василівської церкви. Насправді ж цю роботу здійснив художник К. С. Петров-Водкін у 1911 р. Про це наша розповідь далі.

Керівництво процесом реставрації безпосередньо на будівельному майданчику здійснював уже згадуваний архітектор В. Максимов. У цей час О. Щусев працював над важливими об'єктами, які згодом принесли йому всеросійську славу і визнання: з 1905 р. тривала робота над проектом храму для Почаївської лаври, а згодом він отримав замовлення на проект Російського павільйону для Всесвітньої виставки в Парижі. Зважаючи на свою зайнятість і повністю довіряючи В. Максимову, О. Щусев не навідувався до Овруча з 1908 р. і до моменту освячення відновленого храму. Протягом усього періоду реставрації він виконував лише функції куратора відбудови [12, с. 88].

Однією з важливих подій, яка відбулася в житті О. В. Щусева, було присвоєння йому 1910 р. почесного звання академіка архітектури. У численних публікаціях радянського періоду зустрічаємо твердження, що таку високу оцінку своєї архітектурної діяльності О. Щусев отримав за вдалу реконструкцію овруцького храму Святого Василя. Хоча існує й інша версія: визнання фахівців отримав саме російський павільйон.

У захоплених відгуках сучасників відтворення будівлі називали «*restaurotio unica*» і визнавали першим історично точним, на відміну від інших старожитностей, які «відновлювались лише приблизно»^{*1}. Проте сам О. Щусев визнавав, що «в основу проекту покладено збережені залишки храму і результати робіт, про-

*1 ЦДДАК – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 17.

ведених П. Покришкіним; там, де таких твердих даних не виявилося, угрудування вирішувалися або аналогіями в одночасних пам'ятках російських та візантійських, або безпосереднім відчуттям міри та враженням» [26, с. 196].

Ще в 1904 р. Володимиро-Василівське братство постановило заснувати при церкві Святого Василя жіночу чернечу обитель, яка сприяла б якнайшвидшій відбудові давньої святині.

Рис. 26.

*Олексій Вікторович
Щусєв*

Така аргументація була не випадковою – черниці вже мали деякий реставраційний досвід, набутий на відновленні Миколаївської церкви в Овручі^{*1}, яка була передана у розпорядження общини. Вже з 1906 р. жіноча община почала функціонувати, а 1910 р. отримала статус монастиря. Черниці вели нагляд за виготовленням лицовальної цегли на невеликому заводі, спеціально збудованому неподалік від руїн княжого храму. Цікаво, що саме на плечі монастиря лягли численні організаційні роботи з забезпечення будівництва як місцевими будівельними матеріалами, так і тими, що постачалися з інших районів залізницею.

*1 ЦДАК – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 17.

Протягом 1907–1909 рр. на схід від Василівського храму велося будівництво двоповерхового монастирського корпусу, проект якого, як благодійну пожертву, виконав головний архітектор відбудови В. Максимов. Стилістика нової будівлі повною мірою відображала тенденції в розвитку російської архітектури початку ХХ ст. з її пошуком архітектурно-просторового образу, характерного для національного зодчества, і його вираження через традиційні форми

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

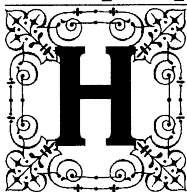

Рис. 27.
*Василівський
жіночий
монастир. Проект
архітектора
В. Максимова,
1909 р.*

творчо-композиційні засоби та елементи декору. В будівлі келій архітектором підкреслена стилістична аналогія з псковськими кам'яними палатами початку ХVІІ ст.: ганок на приземистих колонках з «диньками» над відкритими сходами на другий поверх — виразне тому підтвердження. Об'ємним акцентом стала прибудована до західного фасаду житлового корпусу невелика двоярусна дзвіниця «на вісім дзвонів», накрита наметовим дахом. Очевидно, що використання традиційних прийомів мало на меті підкреслити спадкоємність розвитку російської архітектури від княжих часів до початку ХХ ст., зокрема до моменту формування нового архітектурного комплексу, розташованого в історичному центрі Овруча.

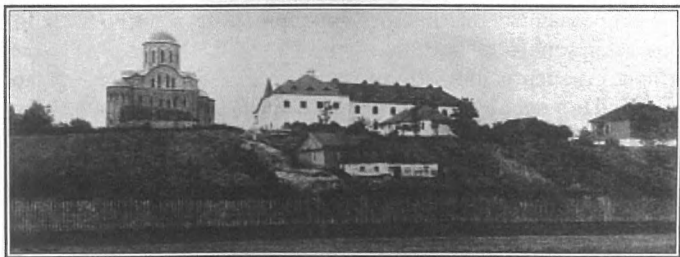

Інтер'єр

є менш відповідальний етап був ще попереду: оздоблення інтер'єрів храму потребувало не лише якісного виконання, але й насамперед органічного продовження теми романтичної архаїчності, закладеної в ідеї відбудови.

Архієпископ Антоній поспішно інформував губернську владу про хід оздоблювальних робіт і звітував про витрати наявних коштів на оснащення інтер'єрів. В одному з листів 1908 р. владика повідомляв, що «іконостас для собору та інші речі замовлені академіку О. Щусеву для прорисовки за 1400 руб., другий ряд ікон майже весь вже придбаний, а саме 11 ікон XVI ст. з Новгороду і поновлений всього

Рис. 28.
*Храм та обитель.
Загальний вигляд.
Фото 1909 р.*

за 400 руб., в перший ряд увійдуть: збережена древня ікона Василя Великого з частиною його Святих мощів в ризи та ікона Знамення XVI ст. в ризи з гранатами і топазами, мною пожертвувана»^{*1}.

Старовинні ікони в давні часи були невід'ємною частиною іконостасу Спасо-Нередицького храму в Новгороді. Очевидно, що їх перенесення до овруцької святині відіграло важливу роль у сприйнятті інтер'єру, підкресливши в ньому дух старовини і стилістичну єдність усіх складових, добре відчутні й нині. Слід відзначити, що ці унікальні твори мистецтва дійшли до нашого часу саме завдяки їх перенесенню до Овруча – Спасо-Нередицька церква була зруйнована під час Другої світової війни»^{*2}.

^{*1} ЦШАК – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 6.

^{*2} Відновлена в середині 50-х років XX ст.

Принагідно зазначимо, що наукове підтвердження цього історичного факту, як і ряд інших відкриттів щодо творів мистецтва у храмі Святого Василя стали у середині 80-х років минулого століття справжньою сенсацією для фахівців та широкого загалу після публікації в газеті «Известия» 29 грудня 1986 р. статті власного кореспондента газети С. Цикори «Відкриття в Овручі». Текст цієї статті, за виключенням окремих подробиць, що не стосуються теми даної роботи, подаємо повністю:

«Про цю новину спеціалісти не наважувались повідомляти два роки. І не тільки тому, що боялися передчасної сенсації, а ще й через те, що самі «носії таємниці» ніяк не могли повірити в диво удачі, яка звалилася на них. Та ось сумніви розвіялися: найкомпетентніші експертизи підтвердили – відкрито оригінальний давньоруський живопис.

У стародавній церкві на Житомирщині весь головний (верхній) ряд двоярусного іконостаса виявився поспіль складеним із шедеврів, створених п'ять століть тому, в золотий вік новгородської школи. Це з неї почалося пізнання Європою дивної краси стародавнього російського живописного письма. Разом із московською школою Андрія Рубльова вона стала, за словами нашого відомого історика мистецтва В. Лазарева, одним із найвизначніших відкриттів ХХ ст.

У майстернях київських реставраторів, де невідомі досі твори новгородців були впізнані і їм повернуто первісний вигляд, автор, на жаль, застав лише одну ікону. Інші художникам реставраторам напередодні «оглядин» довелося відправити в стародавнє українське містечко Овруч для встановлення на належне їм місце – в іконостас діючої Василівської церкви.

...З історією місцевого давньоруського храму, виявилося, були пов'язані долі багатьох відомих діячів вітчизняної культури. За реставрацію церкви на початку ХХ ст. молодому зодчому О. Щусеву – авторові майбутніх проектів Мавзолею В. І. Леніна і готелю «Москва» – присвоїли звання академіка архітектури. Запрошений Щусевим для розпису стін цього храму К. Петров-Водкін виконав тут дві композиції.

Та яке відношення все це має до знахідки давньоруських ікон? Їх же відкрили в наші дні, а О. Щусев і К. Петров-Водкін трудилися в Овручі 75 років тому. Річ утім, що ікони привіз до Овруча не хто інший, як сам О. Щусев. Тепер точно встановлено, що купив він чотирнадцять ікон у Спасо-Нередицький церкві Новгороду за 875 карб. Придбання було, використовуючи сучасну термінологію, цільовим – для іконостаса Василівської церкви в Овручі.

Рис. 29.
*Іконостас храму
Святого Василя*

Встановили їх у місцевому храмі не відразу. Доставлені з Новгороду роботи потребували, очевидно, якоїсь допомоги. Тому О. Щусев передав їх реставраторам Московської художньо-іконописної майстерні братів Чирикових. Ікони вони оновили. Але як? Попередні сюжети були вкриті... товстим шаром нової олійної фарби! Сьогодні за таку роботу з давнім живописом не уникнути розмови з прокурором. Як же таку «реставрацію» міг допустити освічений О. Щусев? Навіть якщо на мить припустити, що архітектор не оцінив належним чином придбаний ним у Новгороді живопис, то поряд з ним був його справжній знавець і цінитель, професіональний художник К. Петров-Водкін! Річ,

очевидно, утім, що ніхто не вважав привезені з Новгорода ікони творами давньоруських живописців. Та й у кого могла виникнути така думка, якщо перед очима були типові за стилем твори художньої школи XVIII–XIX ст. Їх і продали за оптовою, заниженою ціною. Великої художньої цінності вони, на думку колишніх хазяїв, не мали. Й іншої думки ні в тих, хто продавав, ні в тих, хто купував, навіть виникнути не могло, тому що все найцінніше, весь давньоруський живопис був фактично зафарбований, прихований під шарами олійного малювання пізніших часів.

Саме ця обставина й була причиною багатьох нелогічних, з позиції сьогодення дня, дій О. Щусева та художників, які працювали разом із ним. Більше того, коли овруцькі ікони привезли до Києва і вперше показали мистецтвознавцям місцевих музеїв, їхня думка була одностайною: це твори XIX ст., а не написані раніше.

Пошук, захоплюючий і важкий, самовідданий, був попереду... Безпосередній учасник «розпізнавання» новгородських ікон, головний художник Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління І. Дорофійенко розповідає:

– З часом все більше переконуюсь, що відкриття було обумовлено трьома факторами: щасливим збігом обставин, інтуїцією і високим професіоналізмом реставраторів. У Василівський храм для відбору творів поїхали в 1984 р. троє – художники-реставратори С. Подкопаєв, Р. Юсім і я. З величного двоярусного іконостаса, створеного за проектом О. Щусева, нам надавалось право взяти будь-які ікони. Ми зупинилися на цих: чимось вони привернули нашу увагу більше, ніж інші. А тоді ми й подумати не могли, що під шаром пізніх записів приховується давньоруський живопис. Цим, однак, я не хочу стверджувати, що наша інтуїція тоді мовчала. Щось незвичайне було на зворотному боці овруцьких ікон.

– Тут доречно зазначити, – продовжувала І. Дорофійенко, – що шлях до більшості старовинних творів російського живопису, знайдених в останні десятиріччя, відкривався саме через вивчення зворотнього боку картини. За часів середньовіччя вони писалися переважно по дереву, тому датування по деревині, по зворотньому боку картини – це щось від тонкощів професії реставратора.

– Я знала людей, які досягли в цій справі воістину фантастичної досконалості. Наприклад, лєнінградський реставратор Н. Перцев міг навіть у темряві, тільки на дотик безпомилково визначити: ось ця іконна дошка XV ст., а ця – XVII. Він угадував за способом обробки деревини, розташуванням і формою шпонок та іншими характерними ознаками. Зіграв цей метод вікової діагностики свою роль і в історії з нашими іконами, проте не в своєму традиційному доповненні. Відсутність належних ознак привернула до себе увагу більше, ніж їх наявність.

А було так. Рентгенографічне вивчення привезених із Житомирщини творів виявило один дивний факт: дошки під живопис були з однієї породи дерева, а кріпильні шпонки – з іншої. Придивилися уважніше. Всі вони, виявляється, були замінені. Причому із застосуванням прийомів, які використовували майстри в XVII–XIX ст. Яким же тоді був справжній вік самих дощок та ікон?

Спробували дати відповідь на це запитання, ретельно переглянувши під рентгеном – уже вкотре! – живописний шар. На жаль, практично нічого прихованого не виявили. Так, дрібниці: в одному місці не збігалася прорисовка деталей одягу, в іншому – рук... Та щоб під однією картиною знаходився зовсім інший твір – такого не виявлялось... Іконам же залишалося пройти процедури лише двох останніх перевірок – пошарового зондажу та хімічного аналізу.

...Обережно зняли верхній шар лаку. Визначили крихітне «віконце» для «подорожі в глиб картини». Під дією розчинника видалили верхній шар олійного живопису, і тут же – перша несподіванка: під ним виявився щільний шар оліфи. Видалили і її. Знову сюрприз – відкрився новий шар живопису. Перевірили. Нанесений, очевидно, у XVII ст. Пішли далі. Знову затримка. Що за наслання – знову шар оліфи. Зняли і її. Ось тоді то з глибини запалахкотіло пожежею і лазур'ю. Невже знаменита давньоруська кіновар?

Хіміки над мікроаналізом чаклували довго. Нарешті повідомили: лазур берлінська. Отже, живопис не ранній, виконаний у XIX ст. Надію змінило розчарування. І раптом нова інформація: у шарі, що збоку, кіновар. Справжня темпера, приготовле-

на на жовтку курячого яйця. Причому від часу вона стала такою твердою, як кістка. Потім встановили точно – XVI ст.!

Що було далі? Ні, не свято – виснажлива праця. Два роки, шар за шаром видаляючи записи пізніших віків, вдихаючи частіше випари розчинників, аніж свіже повітря, художники-реставратори В. Подкопаєва, Р. Юсім, П. Войтка відроджували живопис старих новгородських майстрів.

Я, звичайно, дуже шкодую, що не побачив усю галерею відкритих творів новгородців. Мистецтвознавці відгукувались про них однозначно: такі живописні роботи роблять честь кожному народові. Зображений на них світ не був ні суворим, ні фанатичним. Своєю просвітленістю, якоюсь особливою ясністю ці твори переक्ликаються з античним живописом.

Такими зобразили новгородські художники Марію, Іоанна, Дмитрія... Чи збіглися б мої емоції з баченням спеціалістів – не знаю, але й одного «Спаса в силах», признаюся, вистачило б, щоб ходити зворушеним від побаченого. І подумалось: якщо XV і XVI ст. дали Європі художників-титанів, які своєю творчістю підтримують світове мистецтво до сьогоднішнього дня, то серед цих атлантів є живописці і з нашої землі. Бо ж Андрій Рубльов, невідомі богомази московської і новгородської шкіл тих століть залишили живописні твори такої сили і гармонії, що кожне нове покоління знаходить у них щось своє, співзвучне і духові часу, і його ділам.

Після цього в Міністерство культури республіки реставратори направили документи про взяття на облік як пам'ятників союзного значення живописних творів, відкритих в Овручі. Щодо нижнього, ще не дослідженого ярусу ікон в іконостасі Василівського храму, то спеціалісти поки що категорично відмовляються висловити будь-яке припущення про час і місце їх створення. Для них сьогодні найскладніше питання – яких ужити заходів, щоб жоден наш художній пам'ятник не канув у безвість».

Повертаючись до особливостей оздоблення інтер'єру Василівського храму, потрібно відмітити, що фрагменти давнього тинькування¹, які дбайливо зберегли при відбудові, були

¹ Тиньк (штукатурка) – покриття поверхні розчином з піску та вапна або цементу.

¹ ЦДІАК – Ф. 442, оп. 659. стр. 144. – Арк. 17.

² Стінопис – вид монументального живопису, фігурні зображення і композиції або орнаменти, виконані на стінах і перекриттях водними (фрески), олійними, темперними, клейовими та іншими фарбами.

зміцнені; інші поверхні стін поштукатурені «змішаним розчином з промитим крупним піском» під майбутні розписи [8, с. 18].

Розробляючи проєкт інтер'єру О. Щусев запросив навесні 1910 р. до виконання художніх робіт академіка Олександра Блазнова¹. Одну з композицій виконав художник Д. Стеллецький [29, т. 2, с. 154]. Зразком для наслідування були визначені знамениті фрески XII ст. Спасо-Нередицької церкви в Новгороді. Варто зауважити, що стінопис² Василівського храму, який за традицією іменували фресковим, насправді виконаний не за давньою технікою, а із застосуванням новітніх силікатних фарб Кейма, за прізвиськом якого і закріпилася назва нової техніки [12, с. 85]. Такий спосіб імітації фресок виявився вдалим і був використаний для оздоблення ще кількох храмів, збудованих на початку ХХ ст., зокрема Троїцького собору Почаївської Свято-Успенської лаври.

Історик С. Гаврилок цитує лист П. Покришкіна, написаний у середині 1911 р. до голови Археологічної комісії О. Бобринського: «Автор стінопису в Овруцькому соборі художник Блазнов просить (листом) прийняти його роботу, запевняючи, що Імператорська Археологічна комісія доручила це мені. Наскільки я пам'ятаю, мені доручено оглянути. Огляд відбувся. Ви, Граф, брали участь в огляді, тому тепер, по-моєму, слід повідомити Архієпископу Антонію Волинському телеграфом наступне: «Стінопис в Овруцькому соборі схвалюємо, необхідно пом'якшити суворість лику Спасителя над входом, різкі тони панелі, спотворені обличчя і потвори на хорах» [6, с. 92].

Інтер'єр церкви прикрасив великий хорос, виготовлений за ескізом Вітберга і декорований 12 іконками з апостолами на золотому тлі, написаними Д. М. Тюрніним. Простий дерев'яний т'ябловий іконостас, виконаний в давньоновгородському стилі ХVI ст. за ескізами О. Щусева, став кульмінацією і водночас логічним завершенням оформлення інтер'єру. Його виготовлення доручили художньо-іконописній майстерні братів Чирикових у Москві, які, до речі, виконали складний чотиририбусий іконостас у давньому стилі для Троїцького собору Свято-Успенської Почаївської лаври [36, с. 115–116]. Все церковне начиння пожертвував на храм член російської Державної Думи князь

В. Волконський – колишній предводитель дворянства Волинської губернії.

У відновлену церкву перенесли всі найцінніші ікони, які з давніх часів були невід'ємною частиною її інтер'єру та її святості – про них ми вже згадували. Крім того, у храмі з'явилася ще одна реліквія – рака^{*1} з частиною мощів святого Макарія Овруцького – колишнього настоятеля Успенського монастиря, який загинув від рук татар 1675 р. в Каневі [37]. Стараннями архієпископа Антонія в 1904 р. мощі були перевезені до Житомира, а звідти хресною ходою перенесені в Овруч^{*2}.

На територію церкви Святого Василя можна було потрапити через дві фіртки, прорізані в огорожі з дубового частоколу – вертикально встановлених колод, загострених доверху, що нагадували давні заборони. За задумом О. Щусева, кожен елемент ансамблю мав підкреслювати його прадавнє походження та наступні історичні нашарування.

Про велике ідеологічне значення відновлення храму Святого Василя свідчить той факт, що імператор Микола II побажав бути присутнім на церемонії освячення. Про візит першої особи держави стало відомо в лютому 1911 р. У зв'язку з цим до початку травня оздоблювальні роботи та благоустрій церковного подвір'я були закінчені. У «височайше» узгодженій програмі подорожі йшлося про відвідання царем Києва, Коростеня, Овруча і наступної подорожі до Криму^{*3}. Прибувши до Овруча 3 вересня 1911 р., імператор взяв участь в освяченні Василівського храму та оглянув жіночий монастир.

Високі відвідини ще довго залишалися головною подією суспільного життя «південно-західного краю»: Про деталі перебування тут Миколи II і його численного почту захоплено писали в губернських духовних і світських виданнях.

Необхідні пояснення імператору щодо особливостей реставрації пам'ятки давав О. Щусев, який приїхав до міста, як уже зазначалося, вперше з початку реставраційних робіт. Очевидно, що реалізація проекту не викликала в майстра якихось зауважень, чого не можна сказати про розписи інтер'єру. Після повернення з Овруча О. Щусев висловив невдоволення побаче-

*1 Рака – домовина, труна для зберігання останків тих, кого християнська Церква визнає святими.

*2 ЦДАК – Ф. 442, оп. 659, спр. 144. – Арк. 17.

*3 ЦДАК – Ф. 442, оп. 641, спр. 35. – Арк. 812–813.

ним: імовірно, надто яскравий колорит стінопису видався архітектору невідповідним духу древньої будівлі [12, с. 87].

О. Щусев був не поодиноким у подібних судженнях. То ж не випадково у 1911 р. для розписів у храмі Святого Василя запросили видатного російського художника К. С. Петрова-Водкіна [41]. Ці розписи протягом тривалого часу (до 1958 р. собор був монастирським) залишалися невідомими для дослідників. Крім

Рис. 30.
Фрагмент
огорожі навколо
храму Святого
Василя

цього, доступ до розписів був затруднений і через технічні причини: хори північної частини храму не були застелені ще з часу відбудови собору, і східцева башта, де містилися розписи К. С. Петрова-Водкіна, була перетворена у підсобне господарське приміщення. Згодом сам факт існування в Овручі розписів К. Петрова-Водкіна був забутий, і лише під час опрацювання архівного фонду художника було виявлено згадку про цей твір. Розписи до нашого часу дійшли у гарному стані. Центральним серед них є сюжет «Каїн вбиває свого брата Авеля». До цієї загальноєврейської теми, очевидно підштовхнули Петрова-Водкіна події, що мали справжню історичну канву, пов'язану з боротьбою

за київський трон рідних братів, яка, як відомо, закінчилася смертю одного з претендентів на найвищу посаду.

Композиція «Вбивство Каїном Авеля» розміщена навпроти східців під дверним отвором, що веде на хори і одразу привертає увагу. Роботи виконані фарбами Кейма, які, за задумом художника, мали відтворити ефект, що притаманний фрескам. Розпис виконано у формальних традиціях давньоруського

Рис. 31.
*Фрагмент
фрески «Каїн
вбиває свого
брата Авеля».*
Художник
К.Петров-Водкін

фрескового мистецтва. Мистецтвознавець О.Тарасенко не без підстав вважає, що розписи К.С.Петрова-Водкіна відіграли визначальну роль в оздобленні храму та самовизначенні художника щодо давньоруської художньої спадщини [41, с. 221].

Проїшло неповних сім років з моменту винесення на широкий загал ідеї відродження храму Святого Василя. І ось реставрація завершена. Справжній зоряний час для святині настав завдяки залученню до його відновлення грона фахівців, які на кожній стадії відбудови виконували свою роботу надзвичайно талановито і творчо. Відродження другого храму такого історичного і суспільного значення (після Успенського собору у Володимирі-Волинському)

було подією неординарною. Підсумок реставрації, підведений відомим російським мистецтвознавцем І. Грабарем на початку ХХ ст., відображав всі її позитивні сторони: «Реставрація цього найдавнішого храму, спорудженого в 12 ст., являє собою винятковий інтерес як за прийомами, що були вперше застосовані, так і за тими науковими даними, які з'явилися в результаті розкопок та строгих обмірів, що передували початку будівельних робіт» [9, с. 154].

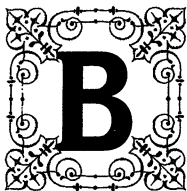
Нові випробування Василівської церкви довелось пережити у радянські часи: у середині 30-х років минулого століття

Рис. 32.
Церква Святого
Василія Великого.
Фото 2005 р.

храм та монастир були закриті і віддані для розташування тут державних установ і складів. Проте на початку 1940-х років церкві та монастирю було повернуто первісну функцію осередку духовного життя. Доцільність його існування знову було поставлено під сумнів вже у повоєнний час: 1958 р. православну Василівську жіночу обитель знову ліквідували. Позитивні зміни у її долі сталися лише із здобуттям Україною державної незалежності. В давніх келіях знову оселились черниці, опікуючись, як і сто років тому, овруцькою святинею. З того моменту для унікального архітектурного комплексу розпочався новий, сподіваємось, щасливий період.

Храми та монастирі Овруча

історичному центрі Овруча зосереджувались суспільно значущі будівлі, кожна з яких на певних етапах розвитку та просторової еволюції міста засвідчувала його статус, етнічний склад та віросповідні орієнтири різних верств населення. Закономірно, що першорядне місце серед них займали культові будівлі.

На захід від Василівського храму, на замковій горі, розташували свою оселю ченці ордену Серця Ісуса – єзуїти. Перший єзуїт прибув до Овруча з Острога в 1682 р. [14, с. 92]. Після перенесення їхньої резиденції з Ксаверова було вирішено збудувати в Овручі великий монастирський комплекс. На будівництво величного костюлу для колегіуму кошти виділив вищезгаданий Ігнатій-Олександр Єльц. Володіння колегіуму були досить значними. Овруцьким єзуїтам належали містечка Ксаверів, Базар, села Ігнатпіль, Липляни, Калинівка та ін. Статус резиденції, відкритої 1684 р. [46, с. 485], дозволяв утримувати при кляшторі^{*1} лише початкові школи, які підпорядковувались Острозькому колегіуму. Пізніше, у 1741 р., Ксаверо-Овруцькій резиденції було надано статус колегіуму, завдяки чому в переліку дисциплін викладання, крім граматики, з'явилися поезика і риторика, а священики київської дієцезії^{*2} отримали можливість вивчати тут курс моральної теології. У 1772 р. в Овручі нараховувалось уже 30 єзуїтів, серед яких було 15 капеланів, 3 особи нижчого кліру і 12 послушників.

Відомо, що на початку 80-х років XVII ст. на кошти міщан та шляхти на виділеній сеймом половині замкової гори для овруцьких єзуїтів було збудовано тимчасовий дерев'яний костюл, школу, житло та студентський конвікт (гуртожиток). Про вигляд головної будівлі можна лише здогадуватись. Згодом, протягом 1714–1715 рр. на місці першого костюлу було зведено новий, теж дерев'яний.

З невідомих причин протягом 1716-1722 р. школи в Овручі були закриті, тому й будівництво нових капітальних кам'яних корпусів відклали. У 1720 р. в місті сталася велика пожежа, яка знищила майже всю забудову монастиря. Залишився неушкод-

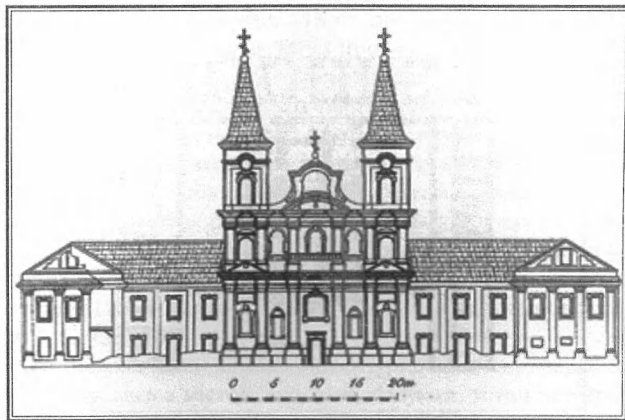
*1 Кляштор (польськ.) – монастир.

*2 Територіальне управління сакральними установами.

женим тільки костьол. Рішенням Житомирського сеймику в 1722 р. єзуїтам було передано другу половину замкового дитинця [34, с.92]. Будівельні роботи на розширеній території розпочалися 1747 р, через два роки після ще однієї пожежі, яка повністю спопелила відновлену забудову.

Будівництво мурованого кляшторного комплексу тривало протягом 1753–1769 рр. [46, с. 485], але не було завершене. Будівлю,

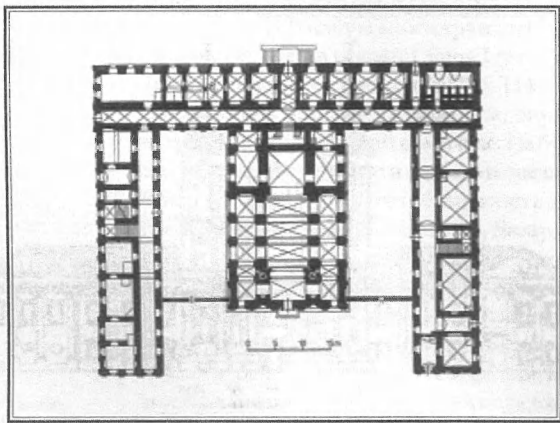
Рис. 33.
Костьол і колегіум
єзуїтів.
Арх. П. Гіжицький.
Обмір фасаду
1854–1864 рр.
За Є. Ковальчиком

яка мала складатися з центрального об'єму костьолу та двох симетрично прибудованих Г-подібних крил, розташували в центрі колишнього замкового подвір'я. Завдяки примиканню бічних корпусів до вівтарної частини костьолу справа і зліва від нього формувалися глибокі напіввідкриті двори. Головний фасад було звернуто в бік ринкової площі Овруча. Відомий український архітектурознавець П. Ричков висловлює думку про те, що автором такого композиційного вирішення міг бути знаний на Волині архітектор, член ордену єзуїтів Павло Гіжицький, який 1751 р. розробляв проект сусідньої житомирської оселі, з якою овруцькі єзуїти мали тісні контакти [35, с. 193]. Двобаштова

фасадна схема, застосована в композиції Овруцького єзуїтського костьолу – характерний прийом, який використовувався архітектором у монастирських ансамблях цього ордену в Житомирі, Самборі, Полонному, Кременці.

Проте П. Ричков зазначає, що участь П. Гіжицького могла стосуватися лише початкового етапу будівництва. У 1768–1783 рр. будівельні роботи продовжувалися під керівництвом його учня,

Рис. 34.
*Костьол
і колегіум єзуїтів.
Арх. П. Гіжицький.
План, обмір
1854–1864 рр.
За Є. Ковальчиком*

теж єзуїта Михайла Соболевського [49, с. 254], який з 1770 р. обійняв посаду ректора овруцького колегіуму.

Колегіум і школи функціонували до 1773 р., коли орден єзуїтів був скасований. Поезуїтські будівлі 1774 р. мали такий вигляд: «колегіум складався з трьох поздовжніх ліній у формі герба Радван і четвертої поперечної, з'єднуючої перші три між собою». В 1-й поздовжній лінії на другому поверсі (може внизу, на 1-му поверсі?) школи в трьох кімнатах, здатні вмістити 300 студентів, і одна комора; на третьому поверсі (на другому поверсі?): кордегарда, риторика і театральна зала незакінчена. Другу лінію займав новозбудований костьол з трьох куполами, з яких два міддю, а третій, як і дах,

*1 Гонт - покрівельний матеріал у вигляді вузьких тонких дерев'яних дощочок, клиноподібних у перетині.

*2 Трапезна - тип монастирського будинку або окреме приміщення для прийняття їжі та проведення зборів.

*3 Бароко - стиль в європейській архітектурі II пол. XVI - середини XVIII ст., відзначається динамізмом художнього образу і багатством декору.

*4 Наличник (лиштва) - декоративне обрамлення дверного або віконного прорізу. Первісно закривав щілину між дверною або віконною коробкою і стіною.

гонтами^{*1} побитий; цей костюл (і весь колегіум), так як новозбудований, зовні ще не штукатурений, а всередині без жодної «egzognasji» (як сказано в візитації). В 3-й лінії тільки фундаменти, доведені до вікон... В 4-й поперечній лінії на другому поверсі аптека з малою антикамерою, далі три приміщення, комора, кухня з невеликою кімнаткою і трапезна^{*2}; на третьому також з антикамерами, теж 7 окремих приміщень, в одній з яких складені опечатані бібліотечні книги...» [51, с. 1011].

Аналізуючи зображення XIX ст. та новочасні графічні реконструкції, можемо говорити про застосування архітектором форм пізнього бароко^{*3} для створення величного образу і виразного силуету монастирського комплексу. Рельєфні горизонтальні членування головного фасаду костюлу та торцевих фасадів суміжних корпусів, звернених на південний схід, ритмічний малюнок симетрично розташованих віконних прорізів і ніш. створювали світло-тіньові ефекти, що були добре помітні зі значної відстані. Графічність структури доповнювалась і пом'якшувалась дещо стриманою пластикою пілястрів і віконних наличників^{*4}, які можна було розглянути при наближенні.

Сформована таким чином архітектурно-ландшафтна доміанта поєднувалась з містом високим віадуком, установленим на аркадах, під яким проходила під'їзна дорога з південного напрямку. Під час функціонування монастиря замкове підвищення було зміцнене по периметру цегляними підмурками, фрагменти якого збереглися й донині.

Подальша доля недобудованого комплексу була пов'язана з ченцями-василіанами, яким, за різними відомостями, у 70-80-х рр. XVIII ст. були передані поезуїтські будівлі. В період свого резиденціювання в стінах кляштору василіани звели ліве крило, яке не встигли завершити попередники, і доповнили комплекс величезними накритими дахом мурованими сходами [48, с. 98]. Неподалік розташували дерев'яний будинок школи, де на 1789 р. навчалоя 192 учні. 1809 р. будівля доценту згоріла, але силами мешканців її швидко відбудували. Василіанський монастир та

школа проіснували в Овручі до 1831 р., коли з відомих причин були ліквідовані російською владою.

Згодом, аби найбільша будівля міста не пустувала, корпус, де колись розташовувались єзуїтські школи, зайняли повітовою в'язницею та міською гауптвахтою, костюл віддали православному духовенству. Для пристосування храму до канонів православ'я в його образній стрій та планувальну структуру в другій половині

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Рис. 35.
*Єзуїтський
костюл. Малюнок
1863 р.*

XIX ст. були внесені суттєві корективи. Протягом 1872–1877 рр. новоосвячену соборну Преображенську церкву казенним коштом відремонтували і значно перебудували. Так, посередині об'єму над головною навою колишнього костюлу спорудили дерев'яний барабан, установили на нього потужну баню, зі східної сторони добудували дві башти симетрично двом існуючим і всі башти завершили невеликими декоративними баньками, внаслідок чого храм став п'ятиглавим, а обрис завершення набув виразних рис псевдоросійського стилю. Змінили також контур плану церкви: у східній частині добудували напівциркульний вітвар, для

підкреслення центричності до північного та південного фасадів добудували вхідні портали, а із західної сторони - з'явився ще один глухий портал. В інтер'єрі збереглися лише амвон, декілька ікон, пілястри давніх вітарів та крісло настоятеля [48, с. 98].

Опис зовнішнього вигляду Преображенського храму на початку 70-х років XIX ст. подає у своїх нарисах дослідник історії Волині священник і краєзнавець А. Сендульський: «Церква розташована на високій горі, окремо від міста, з яким сполучається

Рис. 36.
*Свято-
Преображенський
собор в Овручі.
Фото початку
XX ст.*

мостом, зробленим на кам'яних стовпах із склепіннями. З фронтона церкви над входом здіймаються два гостроконечні куполи, подібні до башт. З трьох боків її тягнуться двоповерхові корпуси у вигляді літери «П». У 1872–1877-рр. церква була відреставрована казенним коштом. За фото, яке зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею, можна скласти уявлення про її зовнішній вигляд та стан у 1904 р. За переказами, у підвалах церкви похований її фундатор І. - О. Єльц.

Після спорудження нової в'язниці на північній околиці Овруча монастирські корпуси поступово перетворилися на руй-

ни і були розібрані. Преображенська церква проіснувала до 1937 р., розділивши трагічну долю сотень храмів у сталінські часи – її було підірвано. Руїни, як німі свідки, багато років поспіль свідчили про ці злочинства і лише наприкінці 90-х років ХХ ст. на давньому замковому узвишші піднісся до неба новий величний храм, що так само, як і давній Василівський, повернувся із небуття.

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

Рис. 37.
Спасо-Преображенський собор. 2001 р.

Історія функціонування в Овручі греко-католицьких храмів не обмежується василіанським періодом кінця XVIII – першої третини XIX ст. У західному напрямі від замку розташувався Заручайський чоловічий монастир з головним Успенським храмом. Одна з найдавніших згадок про цю обитель, невідомо коли і ким засновану, міститься в грамоті польського короля Зигмунта I і датується 1525 р. [42, с. 315], а вже 1600 р. монастир перебував у жалюгідному стані, не функціонував, був повністю зруйнований; його дерев'яна церква «поганенька і без дзвіниці» [51, с. 1010]. Найімовірніше, що всі будівлі не підлягали ремонту або відновленню і повільно руйнувалися без належного догляду. Можемо припустити, що відро-

дження монастиря було пов'язане з іменем преподобного Макарія – настоятеля обителі в другій половині XVII ст. [37].

Повертаючись до історії Успенського Пречистенського монастиря (як його почали називати на початку XVIII ст.), відзначимо, що приблизно в 30-х роках будівлі були передані отцям-василіанам, які збудували на місці старого храму новий. Ймовірно, що його опис, виконаний через «кільканадцять років».

Рис. 38.
Римо-католицький костел (колишній домініканський). Фото початку XX ст. (?)

стосується храму-попередника: була «дерев'яна будівля з 9-ма куполами під старим дахом, яка потребувала ремонту». Старі монастирські будівлі були реконструйовані під помешкання для ченців, тут же настоятель мав невелику, з п'яти кімнат, резиденцію. До складу комплексу входили трапезна, великий зал, кухня, мурована каплиця, комора та господарські будівлі. Від навколишніх палісадів та фільварку територія відділялася частоколом. За даними М. Теодоровича, на території монастиря у 1730 р. збудували нову муровану Успенську церкву [42, с. 314]. Візитація 1753 р. свідчить про хрестоподібну форму плану («in forma crucis») і наявність п'яти вівтарів: великого – Воз-

несіння Діви Марії, а також – Ісуса Христа, Діви Марії Жеровицької, Святого Хреста і Святого Василія – в каплиці» [51, с. 1010]. Будівля не збереглась, на жаль, до нашого часу – у 1930-х роках була знищена.

Окрім Заручайського, у 20-х роках XVII ст. в Овручі функціонував ще один монастир – православний, Спаський, до якого «була приписана» Василівська церква [27, с. 112]. Не знаходимо архівних чи будь-яких інших джерел, які б свідчили про особливості його забудови. На фіксаційному плані Овруча 1863 р. позначена «упраздненна» Спаська каплиця, розташована неподалік на південний схід від церкви Святого Василія. У легенді плану говориться про її «обвітшалі стіни». Порівнюючи фіксаційний план Овруча кінця XVIII ст. і вказаний вище кресленик, доходимо висновку, що йдеться про залишки давньої «домініканської каплиці», яка ймовірно протягом XIX ст. була передана православним і кілька разів переосвячувалась.

У збірці документів Київського Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва міститься інформація одного із старожилів Овруча, датована 1911 р., стосовно давніх храмів міста. У спогадах говориться про існування в Овручі ледь помітних слідів кам'яного храму на честь Преображення Господнього: «Якщо вийти на східну сторону огорожі жіночого монастиря по Василівському провулку, то біля самого урвища на виступі можна побачити цеглу – ознаки колишньої будівлі; тепер це місце розчищене, але все-таки можна точно визначити місце колишнього храму»¹. Щодо зовнішнього його вигляду, то в документі йдеться лише про подібність до Успенської церкви.

З рапорту повітового справника дізнаємося, що 1912 р. в Овручі діяли Василівський жіночий монастир, чотири церкви (муровані соборна Преображенська, Василівська, Успенська та дерев'яна Миколаївська, відновлена черницями Василівського монастиря), римо-католицький костюл (що містився в стінах давнього домініканського кляштору), синагога та шість єврейських молитовних будинків².

¹ ЦДАК – Ф 725, оп 1, стр. 6 – Арк. 47 зв

² ЦДАК – Ф 442, оп. 642, стр. 199. – Арк. 42 зв

Більшість храмів і монастирів, які колись існували в Овручі, на жаль, не збереглися до наших днів – час і люди активно долучилися до їхнього зникнення. Загубилися у вирі століть і документи, які могли б додати чимало цікавого й нового до історії міста. Однак, перефразовуючи відомий вислів, будівля живе доги, допоки про неї пам'ятають. Упевнені в тому, що науковий, краєзнавчий пошук і моменти відкриттів незнаних сторінок їхньої історії повною мірою віддадуть належне цим святиням та їх невідомим творцям.

Історія найдавнішого храму Овруча стала щасливим винятком зі сформованого віками правила. Відбудова церкви Святого Василя на початку ХХ ст. – одна з перших спроб науково обґрунтованої реновації пам'ятки історії та архітектури в нинішньому трактуванні цього поняття. Чітке формулювання основних завдань щодо існуючих, частково втрачених або перебудованих архітектурних об'єктів і віднайдення способів їх вирішення стало неочікуваним досвідом, набутим у процесі дослідження, проектування і ведення власне відновлювальних робіт. Різномісна підтримка на державному рівні, насамперед законодавча і фінансова, давала можливість якісно впроваджувати усі напрацювання, особливо в закресі реставрації та збереження давніх церковних будівель.

Будівельний Статут визначав, що «древній, як зовнішній, так і внутрішній вигляд церков повинен старанно зберігатись і ніякі довільні поправки і зміни без відома вищої духовної влади не дозволяються також ніде, ні за яких обставин, в древніх церквах ні найменшого виправлення, відновлення і зміни живопису та інших предметів древнього часу, а завжди для цього необхідний дозвіл від Святійшого Синоду з попереднім узгодженням Імператорським Археологічним та Історичним товариствами»^{*1}.

Найбільш точно, на нашу думку, вихідні пункти пам'яткоохоронної справи визначив член Археологічної комісії, археолог О. Спіцин: «...необхідно зберігати всі давні пам'ятки старовини і до останньої можливості; до опису і дослідження всіх церков зовсім неможливо сказати, які з них особливо важливі для науки і мистецтва і якими можна було б пожертвувати; в будівлях середнього рівня можуть виявитися деталі високого значення;

^{*1} ЦДАК – Ф. 725, оп. 1,
спр. 16 – Арк 13

старі будівлі потрібні не стільки для науки, скільки для життя; охороняючи їх, держава має на увазі не тільки вузькі інтереси вчених; важливість мають самі будівлі, а не їх відтворення в кресленнях; цінність зростає по мірі того, як вони старіють»^{*1}.

З висоти часу, позицій розвитку архітектурно-реставраційної справи на певних історичних етапах відновлення храму Святого Василя Великого в Овручі оцінювалось фахівцями по-різному.

ХРАМ СВЯТОГО
ВАСИЛІЯ В ОВРУЧІ

^{*1} ЦДДАК – Ф. 725, оп.
1. спр. 16. – Арк. 13.

Рис. 39.
*Храм Святого
Василя і келії
монастиря.
Сучасний стан*

Зокрема, протягом наступних десятиліть достовірність прийнятих рішень щодо первісного архітектурного образу храму Святого Василя в Овручі була поставлена під сумнів. В 20-х роках ХХ ст. В. Січинський, аналізуючи результати реставрації, критично ставився до штучної, на його думку, прив'язки стилістики храму до візантійської традиції. Вчений вважав зовсім необґрунтованим знищення елементів архітектурного декору Василівського храму, які свідчили про вплив західноєвропейської романської традиції [40, с. 26]. Йшлося про «недоладно обрізані» романські напівколон-

ки, що членували фасади храму по вертикалі, та невідповідне посклепінне покриття веж.

Достатньо негативну оцінку давали їй польські архітектурознавці. Зокрема, М. Валіцький, висловлюючи свою думку щодо реставрації Успенського собору у Володимирі-Волинському, побіжно зазначав: «Історія цієї реконструкції [Успенського собору – *авт.*] за масштабами свого нищення може стати в один ряд із сумної пам'яті реставраціями церков в Острозі та Овручі» [50, с. 376].

Ще майже через півстоліття – на початку 1970-х років – знаний російський дослідник давньоруської архітектури П. Рапопорт після докладного вивчення архівних документів, у тому числі обмірних креслень, висловив припущення, що характер завершення реставрованої церкви Святого Василя міг відрізнитися від запропонованого О. Щусевим. Проводячи аналогії із вже збудованою П'ятницькою церквою в Чернігові, збудованою зодчим Петром Милонігом майже одночасно з Василівською, вчений припустив існування системи ступінчастих арок – перехідного елементу від нижнього об'єму до підкупольного барабану.

Безумовно, комплекс обставин творчого (особистий погляд фахівців, які брали участь у відбудові храму) і суспільного характеру (реальні та ймовірні впливи суспільної кон'юнктури того періоду) позначились на варіанті реставрації храму, прийнятому до реалізації. Проте це ніяк не применшує важливості зробленого для формування основ наукової реставрації та її подальшого розвитку як важливої складової архітектурної практики. Застосування нової методики реставраційних робіт, що пройшла апробацію в Овручі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., в майбутньому дало змогу повернути сучасникам і наступним поколінням значну частину архітектурної спадщини, втраченої за різних історичних обставин. В контексті сказаного вище, відбудований століття тому Василівський храм є унікальним об'єктом, який поєднав у собі пам'ять століть і реалізоване прагнення зберегти її для майбутнього.

1. *Архив Юго-Западной России*: В 8 ч., 35 т. — К., 1859–1914.
2. *Афанасьев К. Н. А. В. Щусев*. — М.: Стройиздат, 1978. — 189 с.
3. *Батошків П. М.* Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю. — Дніпропетровськ: Січ, 2004. — 424 с.
4. *Батошків П. Н.* Памятники старины в Западных губерниях империи. — СПб., 1868–1888. — Вып. 1–8.
5. *Бондаренко С.* Земля древлянська. Істор. нарис по Овруччину. — Житомир: Полісся, 2003. — 87 с.
6. *Гаврилюк С.* Відновлення церкви Св. Василя в Овручі на початку ХХ ст. // Велика Волинь: Праці Житомир. наук.-краєзнав. т-ва дослідників Волині. — 2002. — Т. 25. — ч. 2. — С. 87–93.
7. *Гаврилюк С.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмищини і Підляшшя (XIX — початок ХХ ст.). — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. — 532 с.
8. *Глаголев И.* Древнейшая святыня в Овруче Волынской губернии. — Житомир: Волын. губ. типография, 1912. — 37 с.
9. *Гретьер И.* История русского искусства. — М.: Издание И. Кнебель, 1910. — 508 с.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1992. — Т. 2. — 640 с.
11. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 7. — 624 с.
12. *Дорофійенко І., Халепя С.* Церква св.Василя в Овручі. З історії реконструкції та реставрації // Теорія та історія архітектури і містобудування. — Вип. 4. — 1999. — С. 84–89.
13. *Енциклопедія українознавства*: Словникова частина. — Львів: Молоде життя, 1996. — Т. 5. — 395.
14. *Єршов В. О., Єршова Л. М.* До історії єзуїтського колегіуму — базиліанської школи в Овручі // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини та відродження духовності народу. — Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. — С.93–96.
15. *Жизнь Волини (Житомир)*. — 1909. — 7 нояб.
16. *Известия Императорской археологической комиссии*. — Вып. 32 (Вопросы реставрации, вып.4). — СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1909.

17. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Житомирська область.* – К.: УРЕ, 1973. – 726 с.
18. *Історія української архітектури / за ред. В. І. Тимофійка.* – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
19. *Історія української культури: У 5 т. – Т. 1.* – К.: Наук. думка, 2001. – 1134 с.
20. *Кацуова Е. Л.* Становление методики реставрации в России // Современный облик памятников прошлого. – М.: Стройиздат, 1983. – С. 60–94.
21. *Кілессо Т.* Професор Леонтович – засновник української школи реставрації пам'яток архітектури // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези 2-ї регіональної наук.-теорет. конф. – Рівне, 1992. – С. 43–45.
22. *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
23. *Краєвничков А. Ф.* В. Н. Максимов – зодчий русского национального стиля. 1882–1942. – М.: Совпадение, 2006. – 176 с.
24. *Літопис Руський: Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич.* – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
25. *Логвин Н.* Андрій Миколайович Грабар і його розвідки з історії давньоруської архітектури // Архітектурна спадщина України: Питання джерелознавства та історіографії української архітектури / За ред. В. Тимофійка. – К. 1996. – Вип. 3, – ч. 2. – С. 8–17.
26. *Логвин Н.* До історії реставрації пам'яток в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Архітектурна спадщина України: Питання джерелознавства та історіографії української архітектури / За ред. В. Тимофійка. – К., 1996. – Вип. 3, ч. 1. – С. 193–198.
27. *Овручъ под литовско-польским владычеством. Судьба православных его жителей и Васильевского храма // Волын. епарх. ведомости.* – 1912. – № 39. – С. 112–113.
28. *Овручский храм Святителя Василия Великого // Волын. епарх. ведомости.* – 1912. – № 5. – С. 87–89.
29. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: – К.: Будівельник, 1986. – Т. 1–4.*
30. *Памятники старины в западных губерниях империи: – СПб, 1868. – Вып. I, II.*

31. *Полярков В.* Овручский Васильевский храм в развалинах. Попытки к его восстановлению // Вольн. епарх. ведомости. – 1912. – № 7. – С. 142–143.

32. *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. – Л.: Наука, 1986. – 160 с.

33. *Раппопорт П. А.* Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.). – СПб.: Наука, 1994. – 140 с.

34. *Ричков П. А.* Єзуїтський колегіум в Овручі: до історії спорудження та руйнації // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини та відродження духовності народу. – Житомир: ВКФ «Поліграфіка», 1996. – С. 92–93.

35. *Ричков П.* Українська архітектурна спадщина товариства Ісуса: Коротка антологія // Архітектурна спадщина України: Традиції і новаторство у містобудуванні України / За ред. В. І. Тимофійєнка. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 169–193.

36. *Ричков П. А., Луц В. Д.* Почаївська Свято-Успенська Лавра. – К.: Техніка, 2000. – 136 с.

37. *Рудюк В.* День пам'яті Макарія Овруцького // Житомир. вісн. – 1995. – 15 вер.

38. *Саваренская Т. Ф., Швидковский Д. О., Петров Ф. А.* История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм. – М.: Стройиздат, 1989. – 391 с.

39. *Сендальський А.* Город Овруч // Вольн. епарх. ведомости. – 1876. – № 1. – С. 1–19.

40. *Січинський В.* Архітектура Старокнязівської доби. – Прага: Укр. громад. видавн. фонд, 1926. – 50 с.

41. *Тарасенко О. А.* Значение овручских росписей в творческом самоопределении К. С. Петрова-Водкина // Панорама искусств. – 1982. – № 5. – С. 217–221.

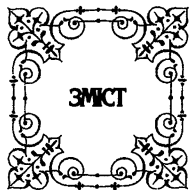
42. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – 1888. – Т. I. – 430 с.

43. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – 474 с.

44. *Шквариков В. А.* Очерк истории планировки и застройки русских городов. – М.: Госстройиздат, 1954. – 202 с.

45. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

46. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. – Kraków: WAM, 1996. – 882 s.
47. *Kowalczyk J.* Świątynie późnobarokowe na Kresach. – Warszawa: IS PAN, Przemyskie Centrum Kultury I Nauki, 2006. – 510 s.
48. *Plug A.* Cerkiew Św. Bazylego i Kościół pojezuicki w Owrczu na Wołyniu. – Tygodnik Ilustrowany. – 1863. – № 181. – S. 97–98.
49. *Poplatek J., Paszenda J.* Słownik jezuitów artystów. – Kraków: Wyd-wo apostołstwa Modlitwy, 1972. – 298 s.
50. *Walicki M.* Średniowieczne cerkwie Włodzimierza // *Rocznik Wołyński*. – 1931. – T. 2. – S. 371–383.
51. *Wołyńskiak [Giżycki].* Bazylianie w Owrczu // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. – 1910. – S. 929–1012.

Передмова	5
МІСТО: ВІД ДРЕВЛЯНСЬКИХ ЧАСІВ ДО ХХІ СТОЛІТТЯ.....	8
ХРАМ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ: ЗАСНУВАННЯ, РУІНА	33
ВІДБУДОВА ХРАМУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	41
ІНТЕР'ЄР	67
ХРАМИ ТА МОНАСТИРІ ОВРУЧА	78
Післямова	87
Список використаної літератури	90

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Костриця Микола Юхимович
Михайлишин Ольга Леонідівна

**Храм Святого Василя
в Овручі**

Редактор *П. Ф. Боброва*
Художнє оформлення *В. О. Павленко*
Комп'ютерна верстка *Я. А. Косян*
Коректор *Т. В. Антоненко*

Підписано до друку 17.08.2011 р. Формат 60×70 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура NewBaskervilleCTT
Умов. друк, арк. 4,68. Обл.-вид. арк. 5,0.
Наклад 3000 пр. Зам. №

Видавництво "Техніка". 04053 Київ, вул. Обсерваторна, 25.
Тел./факс: (044) 272-10-90
E-mail: dv.tehnika@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи
ДК № 357 від 12.03.2001 р.

Віддруковано в ТОВ "Задруга".
04080 Київ, вул. Фрунзе, 86.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 2000 від 03.11.2004 р.

У СЕРІЇ "НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНИ УКРАЇНИ" ВИЙШЛИ:

1. "Михайлівський Золотоверхній монастир", 1997.
2. "Храм Чернігова", 1998.
3. "Видубицький монастир", 1999.
4. "Церква Покрови Пресвятої Богородиці", 1999.
5. "Андріївська церква", 1999.
6. "Монастирі та храми землі сіверської", 1999.
7. "Кирилівський монастир", 1999.
8. "Золоті ворота в Києві", 2000.
9. "Собор святої Софії в Києві", 2000.
10. "Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю", 2000.
11. "Почаївська Свято-Успенська лавра", 2000.
12. "Християнські святині Кам'яця на Поділлі", 2001.
13. "Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких", 2002.
14. "Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія", 2002.
15. "Києво-Печерська лавра", 2003.
16. "Подільські храми Києва", 2003.
17. "Православні святині Луцька", 2003.
18. "Втрачені святині", 2004.
19. "Храми Звенигородщини", 2004.
20. "Римо-католицькі костіоли Києва і Київщини", 2004.
21. "Володимирський собор у Києві", 2004.
22. "Римо-католицькі святині Луцька", 2004.
23. "Сакральне мистецтво Володимира-Волинського", 2004.
24. "Дерев'яні храми Полісся", 2004.
25. "Монастирі та храми Волинського краю", 2004.
26. "Прображенський кафедральний собор у Житомирі", 2004.
27. "Святогірська Свято-Успенська лавра", 2005.
28. "Дерев'яні храми Українських Карпат", 2007.
29. "Гетьманська столиця Батурин", 2007.
30. "Монастирі та храми Путивльщини", 2007.
31. "Пам'ятник св. князю Володимирі в Києві", 2007.
32. "Собор святого Юра у Львові", 2008.

Костриця**Микола Юхимович**

(нар. 1942 р.) —
доктор географічних наук,
професор

Житомирського
обласного інституту
післядипломної

педагогічної освіти,
почесний президент

Житомирського
науково-краєзнавчого
товариства

дослідників Волині,
член Президії

та почесний член
Національної спілки
краєзнавців.

Відзначений нагородою
Кембриджського
міжнародного

біографічного центру
(Велика Британія)

"За досягнення у XXI ст."

Автор понад 550 публікацій,
присвячених історії,

культури, архітектурі
та проблемам збереження
духовної і культурної
спадщини України.

Михайлишин**Ольга Леонідівна**

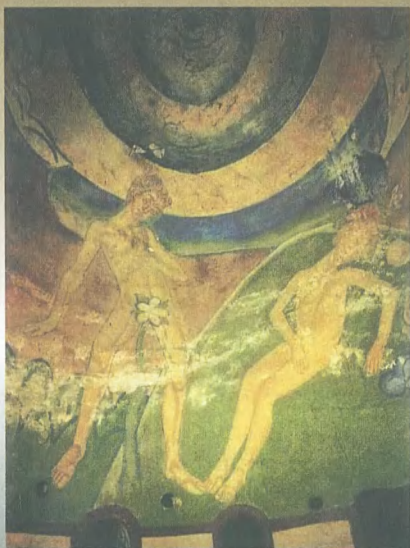
(нар. 1968 р.) —
кандидат архітектури,

доцент Національного
університету

водного господарства
та природокористування
(м. Рівне).

Автор понад 60 наукових
публікацій, присвячених
архітектурно-містобудівній
спадщині Волині.

*Перелік
опублікованих
видань
серії
"Національні
святині України",
започаткованої
в 1997р., наведено
на останній
сторінці книжки*